

חלק א

זכרונות

משנות הילדות בגרמניה

שם ושארית לבני המשפחה ולידידים שנספו בשואה

חלק ב

פרקי הצלה תשרי תש"ד

מתוך הודאה לבורא עולם

מאת

א. נ. הולצמן

תשנ"ט

ÖL 2 73K 25 302

Liebe Frau Prof. Miriam Aulis-Carlsbach Gik

Hiermit sende ich Ihnen ein Exemplar
meiner Erinnerungen. Ich habe diese zu-
nächst auf Deutsch geschrieben, dann auf
Dänisch und danach auf Hebräisch, womit
mir mein Sohn geholfen hat. Einer meiner
frühesten Erinnerungen ist der Jügend-Gottes-
dienst 1933 in der Altonaer Synagoge im Jahre
1933, wo Ihr seeliger Vater Bs von der Kanzel
zu den Kindern gesprochen hat. Ich war

2)

Lamats erst sechs Jahre alt, aber dies
hat mich so beeindruckt, dass ich es
bis zum heutigen Tag nicht vergessen
habe.

Mit den herzlichsten
Grüssen und liebevoll,

Ihr ergebener

Konradtildes.

5/

פרופ. מרים גליס - קרליבך
מכון יוסף קרליבך גליס
אנציקלופדיה בר-אילן
קדוברה זכרון
ממשלה הארצית
אפריל 1978

מספרי
מכון יוסף קרליבך
אוניברסיטת בר-אילן

חלק א

זכרונות

משנות הילדות בגרמניה

שם ושארית לבני המשפחה ולידידים שנספו בשואה

פתיחה

כשבקרתי עם אשתי בעיר מולדתי, המבורג, באלול תשנ"א (1991), קבלתי הרבה חוברות פרסומות ומפות על העיר ועל תולדותיה, ובין הדברים הללו מצאתי גם מכתב עם בקשה מטעם המכון למחקרים הסטוריים, האם אני מוכן לכתוב להם את זכרונותי מהימים ההם. אע"פ שהייתי ילד בן כשמונה שנים כשעזבנו את גרמניה, בכל זאת נשאר בזכרוני די הרבה דברים, והעובדה שבקרתי בהמבורג בקיץ 1991 וגם קודם לכן, ב - 1949, בשנות ה - 50 וב-1973 למספר ימים בודדים עזרו לי לרענן את זיכרונותי.

א. המשפחה והשכונה

נולדתי בליל שבת קודש ג' מרחשון תרפ"ח (28 אוקטובר 1927) בבית החולים היהודי (ISRAELITISCHES KRANKENHAUS) בהמבורג. אבי, דוד אריה ז"ל, נולד גם כן בהמבורג בי"ד מרחשון תרנ"ח (30.10.1898), אך אמי, רוזליה ע"ה, מבית רובן, נולדה כ"ט תשרי תרנ"ט (3.10.1899) בקופנהגן. משפחתה היתה מבין המשפחות הוותיקות ביותר שם, עם שורשים מאמשטרדם, קלבה, המבורג, אלטונה וליטא. משפחת אבי הגיעה להמבורג - אלטונה מהעיר הילדסהיים בערך בשנת תק"י (1750).

אנחנו גרנו בהתחלה בשלאנקרהריה 43 (SCHLANKEREYE) הבית עוד קיים, אבי היה סוחר בולים בקמונאות ונהל את העסק בחדר אחד בדירה. בשנת 1930 עברנו לגור בביסמרקשטראסה (BISMARCKSTRASSE) וגרנו שם עד להגירה שלנו ב - 2.10.1935. זאת היתה דירה יפה בת ארבעת חדרים עם אמבטיה ומרפסת גדולה לאורך ארבעת החדרים: גם הבית הזה עומד במקומו.

בבנין גרו משפחות יהודיות נוספות:

(א) משפחת הכטר מתחתינו בקומה ראשונה. בעל הבית היה מהנדס נמלים יליד רומניה, הבן מרסל עלה ארצה, אך ההורים ואחותו ליזה היגרו לבראזיל, שם האב נפטר. המשפחה עלתה ארצה אחר קום המדינה והיה לי קשר איתם כאן ונפגשנו בשמחות. מרסל נפטר בקיץ 1985,

(ב) בקומה הרביעית גרו שני אחיות רווקות ברטה וזלמה שפייאר. הדודה ברטה אהבה אותי מאוד ופנקה אותי במתנות, היא היתה בת כתתה של סבתא שלי, ואביה היה בזמנו שמש בבית כנסת אחד בעיר העתיקה של המבורג.

הרבה זמן ביליתי אצלה בבית שם שחקתי ושמעתי רדיו (אז המצאה חדשה) עם שדורים לילדים. פעם היא הזמינה אותי לטיול בנמל, זה היה מאז ומתמיד אחד מהאטרקציות של העיר. גם דודה ברטה הרבתה לצלם אותי על המרפסת שלנו או שלה. שתי האחיות נשלחו למחנה טרזיאנשטאט ומשם קבלתי ממנה גלויה מ- 10.6.1943. הן סיימו את חייהן כנראה באושביץ יחד עם אלפי יהודי המבורג.

(ג) משפחה יהודית נוספת היתה גרה בבנין, בשם פן קלווה, גורלה אינה ידועה לי. לפי מחקרים חדשים גרו עוד משפחות יהודיות בבית, אך לא היה לנו קשר אתם ולכן אינני זוכר אותם. אני שחקתי עם ילדים ברחוב ובסביבה בלי שאני הרגשתי אנטישמיות כל שהיא. רק פעם כששחקתי בארגז חול באתי הביתה עם הדלי והכף ועליו היה כתוב "יהודים החוצה" (JUDA VERRECKE), על כך ספרה לי אמא מספר שנים אחר כך.

(ד) במרחק של כמה בתים באותו רחוב היתה גרה משפחת פלץ. הבעל היה סוחר יינות כשרים, אשתו סציליה היתה ידועה כבעלת צדקה ומעשים טובים בלתי רגילה. בתם מרטה, התחתנה עם ר' אליעזר קורצוויל יליד פרנקפורט, שהיה מורה ליהדות שלי, בבית הספר היהודי בקופנהגן וגם כן הרבי שלי בחדר (בי"ס של אחרי צהרים שם). לקראת נשואיה היא למדה את עקרי שפת הדנית בשיעורים פרטיים אצל אמא. אחרי הקמת השלטון הנאצי המשפחה הגירה לדנמרק. שם גב' פלץ המשיכה במעשי צדקה שלה, למשל היא ארגנה משלחות מזון ליהודים בגרמניה. הקשר עם משפחת קורצוויל נשאר עד עצם היום הזה. אחרי עלייתם ארצה ר' אליעזר נפטר (ו' חשון תשמ"א), אשתו תלט"א מתגוררת בבני ברק, ואני משתדל לבקרה כאשר אני מזדמן לבני ברק. ברחוב שלנו היתה גרה אשה קשישה למשפחת כהן עם שלש בנותיה, כולן רווקות וגם שם בקרתי לפעמים.

בהיותי ילד קטן נסעתי עם הורי פעם ראשונה לחו"ל ז"א לדנמרק. הסיבה הייתה נשואי טנטה הנריאטה עם הדוד מיכאל פוקס ב 27,8,1929, זה היה חודשיים לפני יום הולדתי השני. בתקופה ההיא לא היה מקובל להביא ילדים לחתונות, ולכן השכיבו אותי לישון באחד מעשרת חדרי הבית של סבא, שם התקיימה החתונה בחוג המשפחה בלבד כמו שמקובל בחו"ל. בסוף הסעודה כשהגיע התור לצלם את המאורע, אבא הוציא אותי מהמיטה כדי שגם אני אוכל לספר בעתיד שהשתתפתי בשמחה.

בקיץ הבא הייתי פעם נוספת בקופנהגן. הפעם הצטרפתי לאבא באחת מנסיעותיו הרבות בענייני עסקי הבולים שלו. אני התארחתי אצל אחות של אבא, טנטה בטי. יום אחד, תוך כדי משחק, נעלמתי פתאום כי התגעגתי לאבא. בדרך עברתי את הגשר המסתובב (אז) (LANGEBO) לאנגהברו, מעל הנמל, ואנשים מצאו אותי לפני חשמלית אחת. הם הביאו אותי למשטרה ושם פנקו אותי בשוקולד וסוכריות עד שהדודה הנבהלת לקחה אותי משם. מכיון שאני רק דברתי גרמנית, היתה זו אטרקציה משמחת לשוטרים.

יום אחר ביליתי אצל טנטה פרידה, אחות של אמא, במעון קיץ שלהם ע"י חוף הים. שחקתי עם בנותיה חנה ורות. גם שם ארע מקרה מעניין במשך המשחק, כאשר נכנסתי בפתאומיות למטבח, שם הדודה הכינה דגים קטנים, כנראה הרינג, והיא לא הבחינה שאני בזריזות תפסתי דג חי והתחלתי לאכול אותו. אם קבלתי אחר כך כאבי בטן לא שמעתי.

אנו היינו שייכים לבית הכנסת הוהלופט (HOHELUF).¹ שם הגבאי היה דוד יעקב יעקובזון, אח של סבתא, אשר היה בין מייסדי ביה"כ. הוא היה גר בהתחלת הרחוב שלנו, קרוב לביה"כ. באותו אזור היה האטליו של קצב עמנואל, אשתו היתה אחותה של דודה גוסטה, אשתו של דוד יעקב. בדרך כלל כשעברתי בקרבת האטליו נכנסתי לקבל פרוסת נקניק לטעום.

זכורה לי הסוכה של דוד יעקב אשר היתה בעליית הגג, שכל השנה השתמשו דיירי הבית בת ארבעת הקומות לתליית כביסה ואחסון דברים, וכשהגיע חג הסוכות היה דוד יעקב מפנה מספר רעפים ובמקומם שם סכך טרי, כאשר הדפנות הם של סדינים בתוספת קשוט נעים.

בסך הכל היתה לו סוכה נאה מאוד. בשבילי כילד קטן היתה סוכה כזאת דבר בלתי רגיל. אצל דוד יעקב ודודה גוסטה (אוגוסטה) הרגשנו תמיד כמו בבית, הם היו פשוטים ומאוד חביבים ושמחים לקבל אורחים. מאוחר יותר הם עברו לגור במושב הזקנים בזדאן טטראסה (SEDANSTRASSE) ומשם נלקחו למחנה טרזינשטאט ונספו יחד עם בתם קלרה. בנם פאול הצליח לצאת מגרמניה ולהגיע לארצות הברית (בדרך הוא עבר בקופנהגן, אני חושב זה היה ב- 1936 או 1937). הוא ואשתו בקרו כאן בארץ בסתו 1980 (תשמ"א).

גם אחותה של סבתא, חנה האהן, שהיתה גרה בבלומנטל ע"י ברמן (צפון מערב גרמניה), עברה גם היא לגור במושב הזקנים בהמבורג ומשם נלקחה למחנה טרזינשטאט ונספתה. היו לה שני בנים לואי ומקס, האחרון היגר לפיליפינים (מנילה) ומשם לארה"ב.

ב. החברים ומוסדות הלימודים

החבר למשחקים הטוב ביותר היה אדי (אדולף) - אברהם בן יהודה - בן של בן דוד של אבא לודוויג (יהודה) וקלרה יעקובזון. הם גרו ברוטשבאהן 11 (RUTSCHBAHN) בבנין הקדמי עם חזית לרחוב.

אדי נפטר ממחלה ב- 1939 תרצ"ט כשהיה בן 9 בלבד. זאת הבנתי רק כשראיתי את קברו בבית הקברות בלנגנפלדה בביקורי בהמבורג בקיץ 1991. הורי מעולם לא ספרו לי על כך.

האופן שהגעתי לציון הקבר הזעיר היה לגמרי באקראי. בקשתי משלטון המבורג שאירח אותנו לבקר בקברי המשפחה, כגון של הדוד אברהם משה שנפל במלחמת העולם הראשונה למען המולדת גרמניה, ואחותו כיילא (קלרה) שנפטרה באותה השנה ממחלת הדיפטריה, וגם כן בקברי הסבא והסבתא רבה מצד סבתא הנמצאים גם כן באותו בית עלמין. אך במקום להראות לנו את קבריהם, זאת אומרת של הח"ר אברהם (אדולף, תלמיד של ה"ערוך לנר") ואשתו יעקובזון, השומר הביא אותנו לקבר של נינו שנקרא על שמו!

¹ החזן בבית הכנסת "הוהלופט - שול" היה איגנץ שוורצשילד הי"ד, עם שני בניו שלמה (סמי) וליאופולד (פולדי) שחקתי לפעמים. על גורל המשפחה שמעתי אחר כך, שההורים נפרדו ביניהם ונשאו שנית עם בני זוג אחרים, ואת הבנים חלקו ביניהם. שלמה הגיע ארצה (הוא גר היום בחיפה ופגשתי אותו) אך אחיו נספה בשואה.

אביו של אדי, לודוויג, היה אח של המורה למוסיקה יוסף (יולה) ולאיוון, שלשתם בני דודים של אבא שלי. יולה היגר ללונדון עם משפחתו (טנטה מרלן וארבעת ילדיהם) ואיוון עם משפחתו (טנטה נטי ושני ילדים) היגר לרודזיה. הבן רולף עלה ארצה וגר באשדוד. לודוויג לרוע מזלו לא הצליח לצאת את גרמניה. הוא נפצע בראש ב "ליל הבדולח" בחשון תרצ"ט, כאשר רצה להציל ספר תורה מבית הכנסת "הקלויז" הבוער.²

פה ברצוני להוסיף קטע של עדות מתוך יומן של בתיה רבין - עמנואל בת ה-13: "...אני רוצה מהר לעלות לקלרה יעקובזן. בעלה יצא הבוקר מוקדם מהבית, הוא רצה לנסות להציל ספרי תורה, מאז היא לא ראתה אותו עוד, מישהו ראה איך עצרו ולקחו אותו, והיא עכשיו בחודש השמיני ומרגישה רע מאד. התינוקת שלה נולדה מספר ימים אחר כך, אך נפטרה אחרי ארבע שבועות. הלוייה היתה באותו יום שאביה יצא ממחנה הריכוז." [מתוך ליל הפרעות בהמבורג 1938, מרחשון תשנ"ט]

אינני זוכר את אחותו של אדי רגינה, כיון שהיא נולדה זמן קצר לפני שעזבנו את המבורג. עליה כתוב בספר "קרולינשטראסה 35 CAROLINESTRASSE, תולדות בית הספר לבנות של הקהילה היהודית 1884 - 1942", שכתבה אורזולה ראנדט (URSULA RANDT) ב - 1984 בעמוד 96:

"בסוף נשארו עוד שבע הקטנים ביותר בכיתה א' תחת השגחתה של המורה רבקה כהן. היא כתבה דוחות על התלמידים, וכך כתוב למשל על רגינה יעקובזן הקטנה: רגינה היא ילדה מאוד עליזה המשתתפת בשיעורים בהתענינות רבה. היא קוראת יפה ומה שהיא קורא היא יודעת לספר יפה. היא עושה חשבון מהר ובטוחה, רגינה כותבת הכתבות טובות, במיוחד יש לה עבודות מצויינות בעברית. רגינה יש לה חוש מוסיקלי. היא הספיקה לסיים את החומר הנלמד בכיתה".

אף אחד מהילדים הקטנים לא שרדו עד סוף המלחמה. רק 11 יום לאחר שרגינה קבלה את התעודה הראשונה והאחרונה בחיים, היא היתה צריכה להתחיל נסיעה ארוכה. היעד היה: אושביץ, והתאריך 11.7.42, עוד 21 ילדי בית ספר יחד עם שלש מורות ומורה אחד הגיעו עם המשלוח (הטרנספורט) הזה למוות.

אביה של רגינה נשלח כבר שמונה חדשים לפני כן למינסק, ואמה עלתה על רכבת המוות למחנה טרזינשטאט שבוע אחריה, ומשם גם כן לאושביץ. נולד למשפחה האומללה הזאת עוד ילד בשם גרשום, אך בגיל שנה וחצי גם הוא נשלח הישר לאושביץ בליווי אחותו. כך נהרסה המשפחה החרדית הנפלאה והחביבה הזאת בלי להשאר זכר. רק המצבה הקטנה של אדי נשארה כזכרון לטרגדיה שעברה גם במשפחתנו.

על גורלו של המורה למוזיקה בבית ספר תלמוד תורה, ד"ר יוסף (יולה) יעקובזן, כותב גרט קופל בהקשר למאורעות שארעו למחרת "ליל הבדולח":

"...בקומה שלנו השגיח הד"ר יעקובזן, אנחנו קראנו לו "יולה". הוא היה מורה אהוב בלתי נשכח. יולה הוציא ספר נפלא של שירים בעברית, יידש וגרמנית (הבה נשירה). מוזיקה היתה השיגעון שלו. אם זה היה תלוי בו, הוא היה שר עם התלמידים שלו כל היום. ד"ר יעקובזן כרגע הלך בסמוך לדלת כתתנו כשאיש במעיל עור ניגש אליו ושאל אותו משהו, הביט על איזו רשימה שבידו, ותיכף תפס אותו ביד בצורה גסה ומשך אותו לכיוון המדרגות, 'עכשיו לקחו גם את יולה' אמר לי חברי. אני בלעתי את הרוק בגרון בהתרגשות וחיפשתי את הממחטה שלי, כנראה שכחתי לקחתה אתי כי

² ביהכ"נ הזה עמד בחצר הבית והבנין עומד למעשה על תלו עד עצם היום הזה. הנאצים הפכו אותו למוסך ולנגריה והיום הוא משמש כאולם הרצאות.

מהרתי כל כך בבוקר. חברי מצד שמאל הגיש לי את הממחטה הנקיה שלו מעל שולחנו. מיד לאחר מכן מישהו נכנס לכתה ואמר 'אתם תלכו הביתה כי סגרו את בית הספר.' [מתוך הספרון "ליל הפרעות בהמבורג 1938"]

בקיץ 1931 נולדה אחותי לאה. בימים לפני הלידה הקפדתי כל ערב לשים חתיכת סוכר מחוץ לחלון בשביל החסידה, עד אותו יום שנהייתי לאח, אז נעלם הסוכר. הייתי מאוד גאה להראות לכולם שיש לי אחות קטנה שאבא תמיד קרא לה בשם פופשן (PUPPCHEN) זאת אומרת בובה קטנה. פעם הלכנו לטייל אתה בעגלה ועמדנו לפני חנות משחקים, ואני הסכלתי על הבובות ברצינות. שאלה אותי אשה מה אתה מסתכל על בובות, הרי אתה ילד? תשובתי הכנה היתה: אני מסתכל בשביל אחותי הקטנה פה בעגלה!

הלכתי לגן ילדים פרטי עם 8 ילדים, לגננת קראו מרגוט, חושבני שהיא היתה יהודיה. חוץ ממני היה עוד ילד יהודי אחד בשם קלאוס. מאותה תקופה זכורה לי חגיגת יום ההולדת החמישי שלי. את החגיגה הורי ארגנו בבית בערב, והילדים באו עם הוריהם. בין המתנות הרבים שקבלתי היו שני מכוניות עם קפיץ. אמי היתה אחראית על הכבוד ז"א אפית העוגות עם קצפת, והגשת הקקאו החם, כי במרחשון כבר די קר בהמבורג. האטרקציה של הערב היתה הטיול בין החדרים עם הלנטרנה (פנס) תלויה על מקל ביד. הלנטרנה היא נר בתוך אהיל של נייר צבעוני. כולם שרו את שיר הלנטרנה, וזה עשה עלי רושם רב ולכן נשאר בזיכרוני עד עצם היום הזה.

באביב 1934 התחלתי כתיבה א' בבית הספר תלמוד-תורה, שהיה נחשב בזמנו כבית הספר היהודי החשוב ביותר בגרמניה. המנהל היה ד"ר שפיר ז"ל, תלמיד חכם וגם פדגוג ידוע. המחנך שלי היה ליאופולד הירש הי"ד. היום הראשון היה חגיגי מאוד, קבלתי 4 שולטוטן (SCHULTUTEN), זה היה מין קופסה ארוכה מקרטון בצורה של קנוס, מלאה דברי מתיקה, קלמרים, מחברות ועוד.

רוב הילדים קבלו אחד או שניים, אבל אני באתי הביתה עם ארבע. זה היה נהוג שקרובים וידידים כבדו את הילדים עם דברים כאלה ביום הראשון ללימודם בבית הספר. מכיון שהייתי ילד שובב ביותר אמי פחדה שאעשה 'בלאגן' בכתה, ולכן היא עמדה בסמוך לדלת הכיתה על מנת להיווכח אם אני אוכל לשבת בשקט על הספסל, וכיצד אתחיל את היום החשוב הזה. לאחר זמן קצר קמתי להגיד למורה שהוא שכח להוריד את הדף עם התאריך מן הלוח (אני ידעתי כבר לקרא אותיות ומספרים) ולכן הוא כיבד אותי לתלוש את הדף. הייתי תלמיד טוב בכל המקצועות, במיוחד אהבתי לצייר ולצבוע, וצבעתי את כל הספר העברית הראשון שלי: "אורה ושמחה לראשית הקריאה" (הוצאת מ.ו. קופמן, ליפסיה תרצ"ב).

ביתנו היה מרוחק מבית הספר, ומידי בוקר היה עלי ללכת במשך כחצי שעה ברגל, ובימי גשם או שלג קרה לא אחת שאחרתי לבית הספר. בדרך חזרה הביתה הייתי מבקר בתמידות אצל סבא וסבתא, שם קבלתי סוכריה או 2 פפניג לקנות ממתקים, וכשסבתא יום אחד אמרה לי: "אתה לא חייב לבא כל יום, אולי אמא צריכה אותך" עניתי לה: אבל אני כבר כל כך התרגלתי לבוא.

זכור לי טיול כתתי אחד עם הכתה המקבילה בתוך העיר, אז למדתי ללא כוונה הלכה אחת שאני בוודאי לא הבנתי בתור ילד בן שבע. בהליכה ברחוב רנצל (RENZELSTRASSE) הגענו לבית הקברות

היהודי הישן (שנתיים אחר כך נהרס בפקודת הנצים) שם היו עצים גדולים שענפיהם עלו על הרחוב. לפני המעבר שאל המורה שטיינהוף מהכיתה השניה, מי בין התלמידים כהן. כחמש - שש ילדים ענו בחיוב, ואותם הוא לקח למדרכה השניה.

בטיולים אלו שרנו שירים בעברית וזה היה בגרמניה של 1934-35. באחד הטיולים הצטלמנו, כל הכיתה עם המורה ליאופולד הירש ה"ד, זה היה באחד הגנים הגדולים (פרקים) בהמבורג. כפי הידוע לי, נספו המורה ורוב התלמידים שבתמונה בשואה. דרך אגב זו התמונה היחידה שקיימת מהמורה.

משנת הלימודים הראשונה זכור לי מקרה קטן שבזמנו לא הבנתי את משמעותו. בדרך מבית הספר, בהצטלבות השלומפ (SCHLUMP) עמד לוח מודעות של ה"שטירמר". מסביב עמדו אנשים לקרא את ההשמצות הבוטות נגד היהודים. אני, שזה מקרוב למדתי לקרא, הסתקרנתי לכל דבר מעניין, וגם כן עצרתי לרגע שם, אך אמא של חבר כיתתי ראתה אותי עומד שם. היא מיד טלפנה לאמא להתלונן איך היא מאשרת את בנה לעמוד ולקרא דבר כזה, זה ממש בושה וחרפה. כשבאתי הביתה אמי בוודאי ניסתה להסביר לי את המעשה השלילי שעשיתי. אבל ספק אם אני אז הבנתי על מה מדובר.

באותה התקופה לקחתי מדי פעם את אחותי מהגן הביתה. היא הלכה לגן הילדים של הקהילה, באחד מהרחובות עמד באופן קבוע כלב שחור גדול ומפחיד. על מנת להמנע מהמפגש עמו ומנביחותיו, בחרתי ללכת ברחוב אחר מרוחק יותר. כשהגענו להצטלבות הרחובות הראשיים, בקשתי תמיד מאיזה שוטר או ממבוגר אחר לעבור את הכביש. רמזורים טרם היו אז, והשוטר תיפקד כמסדר התנועה.

באפריל 1935 עליתי לכתה ב', אך לא זכיתי ללמוד זמן רב בכתה זו. בחודש יוני נסעתי לקופנהגן לחודש ימים עם סבא וסבתא, כדי להשתתף בשמחת בר המצוה של בן דודי משה (מני) רובן. הייתי אז בן שבע וקבלתי רשות מיוחדת לסיים את הלימודים קצת לפני החופש הגדול. במקום דרכון קבלתי תעודת נסיעה בתוקף של שנה. נסענו דרך ארוכה שכללה החלפת רכבות באמצע הלילה בפרדריציה. דבר זה האריך את משך הנסיעה במספר שעות. אינני יודע את הסיבה לכך, אבל בדרך סבתא למדה אותי לקשור עניבה. בקופנהגן התארחתי אצל דודה בטי רובן, ומבני הדודים למדתי דנית תוך משחק.

העליה לתורה של בן דודי היתה בשבת פרשת נשא, בבית הכנסת הפרטי של סבי יעקב רובן. חתן בר המצוה הופיע כשהוא חבוש במגבעת שחורה ישנה על ראשו, כנראה של אביו, והוא קרא את כל הפרשה. גם אבא שלי הגיע לקופנהגן וחושבני שמטרתו היתה להחליט על ההגירה לדנמרק.

מהביקור בדנמרק זכור לי מאורע אחד שקרה לי. היה זה יום קיץ חם וביליתי כל היום על חוף הים. כתוצאה מכך קבלתי כוויות בגב. אבי לא ידע כי השמש אפילו בדנמרק יכול לגרום נזק. הגעתי לחדר מיון בבית חולים (KOMMUNE-HOSPITALET) והיו מוכרחים לקרוע את הגופיה מעלי. סבלתי כמה שבועות עד שהחלמתי. חזרנו לגרמניה ב - 10 ביולי בדרך הקצרה (GEDSER - WARNEMUNDE) גדר - ווארנמינדה. מאוחר יותר באותו קיץ נסעה אמא שלי גם כן לקופנהגן על מנת לחפש דירה.

ג. הסבא ר' יעקב רובן

יש לציין שכל הרעיון להגר לדנמרק היה למעשה פרי מחשבתו של סבא רובן. הוא היה יכול לחזות בקופנהגן לאן יכול להגיע שלטון הנצים בגרמניה. הוא היה איש חכם בעל ראייה ארוכת טווח, והתחזיות שלו בענינים מגוונים בדרך כלל התגשמו. דוגמא לכך הוא סיפור שהתפרסם בקופנהגן, והתרחש בשנת 1920: סבא רובן ביצע את עסקיו הבנקאיים עם LANDMANDSBANKEN (לנדמנסבנק) ושם גם הוא הפקיד את כספו. המנהל היה יהודי בשם גליקשטאדט (GLUCKSTADT). באותו בנק היו מופקדים גם כספי בית המלוכה. יום אחד החליט המנהל להתנצר, וכשסבא שמע על כך ניגש מיד לבנק כדי להוציא את כספו. הפקיד הזעיק את המנהל שיצא ממשרדו ושאל לפשר הדבר, התשובה היתה: "מי שמרמה את הקב"ה, ירמה אחר כך גם את בני אדם", ובזה חיסל את כל עסקיו עם הבנק הזה. תחזית זו היתה נכונה, ושבוע אחר מכן הבנק פשט את הרגל, והמנהל המומר נאסר בבית הסוהר, ורק סבא הציל את כספו.

כאן המקום להרחיב את הדיבור על הסבא ר' יעקב רובן, שהיה נצר של אחת המשפחות הוותיקות בדנמרק שהגיעה לקופנהגן בשנת 1726 מקלבה (KLEVE) בגרמניה (על גבול הולנד) דרך אמסטרדם. המשפחה התישבה במשך כמה דורות בעיר הנמל הלזינגאר (HELSINGOR), שם ראש המשפחה היה גם ראש הקהילה וביתו שימש כבית הכנסת. בשלהי המאה ה-19 חזרו לקופנהגן והתמזגו יחד עם רוב יהודי דנמרק.

אף על פי שמשפחת רובן היתה נחשבת למשפחה דתית, גם בה ארעו נשואי תערובת, אך סבא ראה את הסכנה בגיל צעיר. הוא לקח רבי פרטי בשם פרידמן מליטא כדי ללמוד ולהתחזק ביהדות, ועובדה היא שבין 13 אחים ואחיות הוא היה היחיד ששמר על תורה ומצוות ב-100% מה שהיה נדיר בקופנהגן בזמנים ההם.

הוא הרבה להתפלל בבית הכנסת הקטן בלדרסטרדה (LAEDERSTRAEDE) שמיסדו היה אח של סבתא שלו (ר' משה לוי), שם הקפידו מאוד על אמירת יוצרות והמתפללים דקדקו בקיום מצוות קלה כבחמורה לעומת הציבור הליברלי יותר שהלכו בבית כנסת הגדול, שגם שם אמנם התפללו לפי המסורת, אבל ללא יוצרות ועם מקהלת גברים וקצת שירה בדנית לפני הדרשה, מה שבעיני ר' משה לוי נחשב כרפורמה. סבא אכל בסוכה שם כנראה בגלל שלא בנו סוכה אצלו בבית. הוא סיפר שהוא ישב בסוכה וראה את שרפת ארמון המלך דרך הסכך בשנת 1888 אז בן 19.

כשפרצה המחלוקת בקהילה בין שני הרבנים (לוינשטיין ושורנשטיין) הוא תמך ברב לוינשטיין גם מוסרית וגם בכסף רב, וכך היה בין המייסדים של הקהילה החרדית "מחזיקי הדת". בשבילו היתה זו הוראת השעה, וכשהרב לוינשטיין עזב את העיר ואחר כך גם הרב שורנשטיין, חזר סבא לבית כנסת הגדול לשורה של משפחת רובן. דבר זה לא נמשך זמן רב, כיון שהוא פתח בית כנסת פרטי בדירה שלו בשל היותו חולה לב וקשתה עליו ההליכה. זה היה בשנות העשרים, הוא רכש שלושה ספרי תורה, חושבני בוינה, לזכר אביו, אמו ובנו שנהרג בתאונה בגיל 19. בבית כנסת זה עליתי לתורה בהיותי בר מצוה, כמו כל בני דודי.

סבא היה סוחר בולים, והיה מבין הראשונים בדנמרק שהשכיל להתפרנס מזה וגם להתעשר. למרות זאת, הוא ניהל חיים פשוטים וחנק את 11 ילדיו לתורה ומצוות יחד עם הסבתא שרה גיטל. סבא נפטר ב-ז' של פסח תש"ג, בגיל 74.

הסבתא שרה גיטל היתה בת למשפחת אברשטיין, אשר הוריה באו מהעיירה ראצקי (ליטא/פולין) והיגרו לשוודיה. היא נולדה בגוטבורג שבשוודיה, ונפטרה ב - ד' אלול תש"א, בגיל 69.

ד. ההכנות להגירה לדנמרק

בחודש אלול (ספטמבר) תרצ"ה התחלנו לארוז. כשסיפרתי למורה שלי הוא מאד הצטער על זה שגם אנו עוזבים.

זכור לי היטב כיצד פקיד המכס בא לדירה שלנו לבדוק, וכשהלך לחש לאוזנו של אבא: "אני מקנה בכס שאתם יכולים להגר". כל תכולת הדירה נכנסה בתוך ארגז גדול (ליפט), והמוכס סגר אותו בחותמת (פלומבה). אז גיליתי ששכחנו את המטאטא, אני מהרתי וירדתי בריצה את המדרגות, אך חושבני שזה כבר היה מאוחר.

באחד הימים אמא לקחה את לאה ואותי לטיול האחרון לגן החיות "האגנבק" (HAGENBACK) המפורסם. היה זה ימים ספורים לפני שהגרמנים תלו את השלטים: "לכלבים וליהודים הכניסה אסורה".

עזבנו את גרמניה ב - 2 באוקטובר 1935 בימי עשרת ימי תשובה, וממחרת היה יום הולדת ה - 36 של אמא. כשעמדתי על המעבורת בין ווארנמינדה וגדסר (WARNEMUNDE - GEDSER) וראיתי איך חוף גרמניה מתרחק, התחלתי לבכות, כי בסך הכל הרגשתי טוב בתור ילד בעיר המולדת שלו. (מהתקופה ההיא נשארו לי מספר מסמכים: 1) תעודת גמר כיתה א', 2) תעודת גמר והמלצה מבית הספר, 3) אישור נסיעה עבור ילד).

ה. דנמרק

בקופנהגן התקבלנו בשמחה בחוג המשפחה, כל אחד מהדודים והדודות השתדלו לעזור לנו להרגיש טוב במולדת החדשה שלנו. התפללנו בבית הכנסת הפרטי של הסבא ר' יעקב (יוליוס) רובן. רק בשבתות היה שם מנין (קבלת שבת, שחרית ומנחה). מידי שבת בשבתו לאחר התפילה אכלתי את סעודת השבת אצל סבא וסבתא, יחד עם שני בני דודים, מני ודניאל רובן ז"ל. מיד אחרי ברכת המזון למדנו משניות ופרשת השבוע עם רש"י. בשבילי הלימוד הזה היה לגמרי חדש, כי עד אז למדתי רק לקרא בסידור וחומש ללא פירושים. לאחר לימוד במשך כשעה, הלכתי לטייל עם בן דודי דניאל והגענו לפעמים לספריה העירונית. שם באולם הקריאה הכרתי את הלקסיקון היהודי בגרמנית והייתי קורא בו באופן קבוע בכל הזדמנות. מהכרכים העבים האלה שאבתי הרבה מידע על יהדות ועל אשר ארע ליהודים במשך הדורות.

התחלתי ללמוד בבית הספר היהודי לבנים. המנהל הרי פיהלר (לא יהודי) יעץ את הורי לשלוח אותי לכיתה א', על מנת ללמוד את השפה הדנית ביסודיות.

בכיתה זו היה לי הרגשה מוזרה, הרי אני באתי מבית ספר בין הטובים והמפורסמים בעולם היהודי ופתאום ירדתי לרמה נמוכה מבחינת יהדות (יידישקייט). רוב המורים היו גויים ורק למקצועות היהודיים היו שני מורים, יוליוס קמינקוביץ לכתות הנמוכות ור' אליעזר (ליפמן) קורצוויל לכתות הגבוהות.

בשיעור הראשון, המורה קמינקוביץ סיפר לי שהוא קרוב משפחה של אמא, והוא דיבר אתי בגרמנית. מורה זה גילה מהר מאוד שרמת הקריאה שלי בעברית עולה על שאר תלמידי הכיתה שרק עכשיו התחילו ללמוד א-ב, ואילו אני כבר הייתי קורא בסידור, ולכן הוא נתן לי רשות להמשיך לקרוא בו. את השפה הדנית קלטתי במהירות, ותוך זמן קצר השתלבתי בכיתה וכבר לא יכלו להבחין שאינני יליד דנמרק. גורם עיקרי לזה הוא בעובדה שאמא היתה דנית. הייתי בין החרוצים בכל המקצועות ובסוף כל שנת לימודים, מכיתה ג' עד ז', קבלתי פרס הצטיינות במסיבת הסיום. הפרס היה סכום כסף קטן (50 כתר) כל פעם.³

בכתה ד' התחלנו ללמוד גרמנית (אנגלית התחלנו כבר בכתה ג') העתוי הגיע אלי בזמן הנכון, כי באותה תקופה הגיעו סבא וסבתא מהמבורג לדנמרק (1939). לכן הייתי מוכרח לחזור ולדבר בגרמנית, וכך נשארה שפה זו שגורה בפי עד עצם היום הזה. המורה לגרמנית בבית הספר הזה היה ר' אליעזר קורצוויל (עליו כבר ספרתי מקודם), אשר חוץ ממקצועות היהדות הוא גם לימד גרמנית. בבית הספר למדו עוד מספר תלמידים פליטים מגרמניה, אתם מצאתי שפה משותפת וכן יכלתי לעזור גם כן בקליטתם.

ו. סבא וסבתא הילדסהיים

אינני יכול לסיים את זכרונות הילדות מבלי לספר על סבא וסבתא הילדסהיים, כי הם היו כל כך חשובים לי, והשפיעו עלי רבות בתקופת ילדותי.

סבא יצחק (סבתא קראה לו איזידור) וסבתא קרולינה (קריינדל) מבית יעקובזון גרו קודם ב - בורנשטראסה (BORNSTRASSE) 24, בקומה א' במרכז הרובע גרינדל (GRINDEL) ושם גרו כרבע מיהודי המבורג. היתה זו דירה שכללה גינה גדולה עם סוכה מאחורי הבית, ומדי שנה בחג הסוכות עמדה הסוכה מהודרת בכשרותה ומקושטת לתפארת. מתחת לסכך היו תלויות מנורות סיניות עם פעמונים וכדורים מכוספים.⁴

בגינה סבתא סדרה לי ארגז חול בפינה וגם בחדר המגורים הכינה לי ארגז עם צעצועים כמו מכוניות וקוביות, הכל מתוך אהבה כלפי, כי בשבילה הייתי כנחמה עבור בנה שנפל במלחמת העולם הראשונה ועל שמו נקראתי.

עם עליית המשטר הנאצי הם עברו לגור בבית אבות "שמואל לוי" (SAMUEL LEVYS STIFT) באותו האזור. שם הם קבלו דירה קטנה בת שני חדרים ומטבח חינם בקומה שניה ב - בונדסשטראסה (BUNDESSTRASSE) 35. הבנין עמד מול בית הקברות הישן. לאחר זמן הוצאה פקודה מהשלטונות לפנות את בית הקברות. היהודים הוכרחו לפתוח את הקברים ולהוציא את

³ קיבלתי את הכסף בגיל 21 עם ריבית, סכום מכובד מאוד למימון הנסיעה שלי לשוויצריה ללימודים במכון המרכזי של אורט בג'נבה.

⁴ כדורים כאלה היו מקובלים כקשוט לעצי האשוח בחג המולד של הגויים.

העצמות על מנת להעבירם לקבר אחים בבית הקברות החדש. בפעולה טרגית זו סבא היה משגית, והוא נהג אבילות שעה אחת בשעה שהוציאו את אחיו מן הקבר, כפי ההלכה.

בנין מגוריהם נשאר שלם למרות המלחמה. לעומת זאת, הבית שבו הם גרו קודם לכן, ברחוב בורנשטראסה 24, נהרס בהפצצות הבריטים, אבל יתר הבתים ברחוב ההוא עומדים על תילם. גם הבתים שאנו גרנו בהם נשארו במקומם אף על פי שחלק גדול מהעיר נהפך לחורבות.

מידי שבת בשבתו הייתי מתארח אצלם בארוחת הצהרים. כשהייתי קטן, כמדומני בגיל שלוש, העוזרת באה לקחת אותי (אם אני לא טועה קראו לה גב' אקארדט, היא חזרה ממחנה הריכוז טרוינשטאט ופגשתי אותה ב - 1949). כשגדלתי הלכתי כבר לבד, ואחרי שעברו דירה לא החזיקו בעוזרת עוד. הייתי מגיע קצת לפני שעה 13:00 כדי ללכת עם סבא למנחה בבית הכנסת הגדול בבורנפלאץ (BORNPLATZ). היו גם פעמים שהלכנו להתפלל בבית הכנסת ב - היינריך-בארט-שטראסה (HEINRICH BARTH STRASSE), ולשם שניו הלכנו גם לבית הכנסת בית היתומים בפפנדם (PAPENDAMM) שם פגשנו את שמואל פרייברג, נכד לאחות של סבא.

שמואל התייתם מהוריו בגיל צעיר ואנחנו היינו קרובי משפחה היחידים שלו ושל אחותו דוידה, לכן הוא נהג לבוא לבקר אצל סבא וסבתא בזמנו הפנוי. בשנת 1938 הוא גורש לגבול הפולני בגלל שאביו בזמנו היה אזרח פולני. הוא הגיע בתקופת השואה לארץ ישראל, הקים את ביתו בכפר טרומין ואחר כך עבר לבית דגן ומשם לראשון לציון, פה הוא גר כאן עד סוף ימיו בשנת תשנ"ד.

נחזור לתפילת מנחה של שבת ברובע הגרינדל GRINDEL בשנות השלושים. רוב הבעלי בתים לבשו בשבתות פראק וצילינדר ברחוב, חווית השבת היתה מורגשת בכל האזור. לאחר התפילה היה לפעמים המנהג של "מנחה-שופס", זאת אומרת ללכת לקבלת פנים לרגל שמחה, כגון בר מצוה, אירוסין, חתונה או שמחה אחרת. כל האירוע הזה לקח למעשה רק מספר דקות. אנשים נכנסו לסלון, נתכבדו בכוס יין או ליקר ועוגיה תוך כדי עמידה, אמרו "לחיים" ויצאו. כך נגמר במהירות המנחה-שופס כאשר השתתפו בו מאות אורחים לשביעת רצון המארחים וגם האורחים. לאחר מכן כל אחד הלך לביתו לאכול את סעודת השבת. המנה העיקרית אשר היתה מקובלת אצל כולם כללה סלט תפוחי אדמה ובשר בקר קר. בחורף המנה הראשונה היתה מרק חם עם כדורי בשר, ובקיץ זה היה מרק פירות (לרוב דודבנים), למנה האחרונה (ליפתן) סבתא הכינה רסק תפוחים או פודינג של לימון ושקולד עם קצת מיץ פטל. זה היה הדליקטס שרק סבתא ידעה לעשות.

לאחר שסבא יצא לגמלאות (המשטר הנאצי הוציא אותו מחנות מפעל הפיס ממנה התפרנס), היה לו זמן פנוי, וכשהייתי בחופש הוא היה לוקח אותי לטייל בעיר העתיקה של המבורג.

זכור לי בקור אחד בבית הכנסת הפורטוגזי. זה היה נראה לי קצת מוזר, כי מקומות הישיבה היו על יד שתי הקירות לאורך כל האולם, ומתחת כל מושב היו מונחים הסידורים. בסקרנותי לקחתי ספר אחד בידי. כנראה שהוא היה כתוב בפורטוגזית, כי סבא תיכף לקח אותו ממני ואמר: "אינך יכול לקרוא את זה". אנחנו יצאנו ועברנו את החורבה של בית הכנסת קוהלהאפן (KÖHLHOFEN). בית כנסת זה נהרס ע"י השלטונות על מנת להרחיב את הרחוב. קודם פינוי בית הכנסת, ערכה הקהילה בו תפילת פרידה, והייתי נוכח בתפילה זו יחד עם אבא וסבא. המאורע עשה לי רושם רב, כי אף פעם לא ראיתי כל כך הרבה אנשים במקום אחד. האווירה היתה כמו בתפילת "נעילה", וחושבני שזה היה המקרה היחיד שהשלטון הנאצי נתן אפשרות להפרד מבית כנסת בכבוד.

בסיום התפילה שרו "יגדל" והבחורים מהכתות הגבוהות הוציאו את ספרי התורה עטופים בטליתות החוצה והוליכו אותם לבית הכנסת הגדול.

סבא היה בן בית בעיר העתיקה של המבורג, כי בצעירותו רוב היהודים היו גרים שם באזור בתי הכנסת ובתי הספר וכל יתר מוסדות הקהילה, כאשר שוק היהודים היה במרכז. הם דברו את שפת ה- "פלאטדויטש" (PLATTDUTSCH), (הלשון העממית של צפון גרמניה). בשפה זו היו מעורבים גם מילים עבריות, וכך נוצרה מעין שפת "יידיש" מקומית שכבר לא קיימת היום.

סבא הרבה להשתמש בשפה זו במיוחד כשהוא רצה להתבדח. כמו למשל: "אוב הא זיק ווהל וואט מקן לאסט" - "האם הוא יתן משה" ("OB HE SICK WOHL WAT MAKEN LASST") כשהיה מדובר על בן אדם קמצן. גם הלצה אחרת זכורה לי, אבל כדי להבין אותה צריך לדעת שפה זו: "פעם אחת בא השמש לגבאי של החברא - קדישא להודיע לו על איזו לווייה. העוזרת פתחה את הדלת כי הגבאי לא היה בבית. לכן ביקש השמש ממנה להגיד לבעל הבית, שהוא יבוא ללווייה, ולא לשכוח לקחת אתו את קופת הצדקה (קופה בגרמנית=בויקס (BUCHSE)). מכיון שהעוזרת לרוב דברה פלאטדויטש, היא כנראה לא הבינה אותו, וכשחזר הגבאי הביתה, היא אמרה לו שהשמש חיפש אותו להודיעו על איזו לווייה ואל לו לשכוח לקחת אתו את המכנסיים שלו (מכנסיים בפלאט דויטש = בויקס-BUCHS)".

יש להצטער שאינני זוכר עוד בדיחות או סיפורים (קלוינשס - KLONCHES). סבא מיעט לספר על עצמו, כי הוא היה הבן הצעיר מנישואין השניים של אביו, ולא היה לו קשר עם שלושת אחיו שגרו בברלין. אבא שלי חושבני קיים קצת קשר עם בת דודה אחת עד פרוץ מלחמת העולם השנייה, ועקבותיהם של כל המשפחה נעלמו בשואה.

יש עוד לציין לזכותו של סבא שבמשך כל חייו קיים מצוות "קביעת עיתים לתורה". מדי בוקר הוא השתתף בשיעור גמרא והלך לשיעורי תורה בערבים. בזמנו הפנוי הוא ישב ולמד משניות וספר חיי אדם, וכשגדלתי הוא שיתף גם אותי בלימודו. כל זאת בנוסף להקפדתו הגדולה על תפילה במנין. ספרו לי שביום חורפי אחד בשעות אחר הצהרים סבא הלך ברחובה של העיר העתיקה של המבורג וראה שהגיע זמן תפילת מנחה. הוא פנה לכיוון בית הכנסת ובדרך פגש את אחותו אשר אמרה לו שיש לה דבר חשוב לומר לו. הוא ענה לה שאינה פנוי כרגע ובקשה להמתין לו על אחר התפילה. היא נשארה מחוץ לבית הכנסת ברוח ובקור והוא נכנס להתפלל. אין צורך להוסיף שלאחר התפילה היא מחתה בפניו על כך.

סבתא קרולינה (קריינדל) באה ממשפחה ותיקה ומכובדת מהעיר אלטונה, משפחת יעקובזון: אביה, החבר ר' אברהם (שכבר הוזכר לעיל), היה יהודי דקדקן גדול בקיום מצווה קלה כבחמורה. הוא למד אצל הרב המפורסם ר' יעקב אטלינגר בעל ה"הערוך לנר", ואמרו עליו שהוא היה היחיד בכל העיר שהיה ישן בחג הסוכות בתוך הסוכה, זאת מכיון שבצפון גרמניה החורף מתחיל מוקדם בדרך כלל, ובמזג אויר קר היה זה מעשה של מסירות נפש לקיום מצוה. הוא גם היה מאוד גאה להיות נתין דני נאמן למלוכה עד מלחמת 1864. בשנה זו נצחה פרוסיה את דנמרק, והעיר אלטונה עברה להיות עיר באימפריה הגרמנית. הוא נפטר י"ז בתמוז תרע"ז בגיל מבוגר בשיבה טובה.

סבתא קרולינה היתה ידועה בהמבורג בגלל עוגת החמאה (BUTTERKUCHEN) שלה שהיתה אופה פעמיים בשנה, פעם לחג השבועות ופעם להושענא רבא. בשתי לילי חג אלה התקיים לימודי "תיקון" אצלם בהשתתפות מספר רבנים ותלמידי חכמים. היתה זו מסורת משפחתית שסבא ירש מחותנו שהוא היה גבאי בחברא-קדישא, ובתור שכזה היה מקובל שתיקון ליל שבועות מתארגן על ידו.

הלימוד בהושענא רבא בסוכתם של סבא וסבתא היה גם לעלוי נשמת דודי, הבחור אברהם משה ז"ל שנפל במלחמת העולם הראשונה בהושענא רבא תרע"ז בחזית בצרפת. הוא היה תלמיד בסמינר לרבנים בברלין, וכל הכתה התנדבה בעצת רבניהם לצבא הגרמני, והם הלכו בהתלהבות להלחם בעד הקיסר והמולדת הגרמנית. דבר זה קשה מאוד לעכל כיום לאחר השואה.

כאמור בשתי אירועים אלה הכיבוד העיקרי היה העוגה של סבתא. עוגה זו היתה אפויה בתוך תבנית עגולה ענקית, וכללה חמאה, צימוקים, מי שושנים, קנמון, פירות צבעוניות ועוד. מקובל היה שכל אחד קיבל חתיכת עוגה הביתה. אני זוכר בעיקר מכל המאורע, שלמחרת יכלתי בעונג רב ללקק את התבנית. סבתא גם אפתה מדי שנה בערב יום הכיפורים חלה מיוחדת עם שמן, צמוקים ופירות צבעוניים בשם קלבן (KLOBEN) או אלברכס (OLBARCHES), זה גם היתה מסורת של שנים רבות בקרב יהודי צפון גרמניה.

התעסוקה האהובה ביותר על סבתא היתה ללא ספק הרקמה. לפי השמועה היא עוד בצעירותה רקמה פרוכת עם 150 אותיות. בקופנהגן היא כל שנה רקמה מספר מפות שלחן לטובת ארגון הנשים "יודיסק סיקלוב" (JODISK SYKLUB) = חברת נשים יהודיות לתפירה. פעם בשנה עשו בזר ושם הגרילו את המפות היפיפיות לטובת ישיבות ומוסדות בארץ ישראל. ברשותי שלש מפות לחלות שהיא רקמה, אחת בצעירותה ושתיים אחרות שהיא רקמה על פי מה שאני ציירתי אותן בשנות הארבעים. גם היא היתה ידועה כמנגנת על פסנתר, ובקשו ממנה לנגן בחתונות ואירועים חגיגיים אחרים את "שיר המעלות", לפני ברכת המזון. גם כאשר היתה בגיל מתקדם (82) היא עדיין נגנה את "מעוז צור" בגן ילדים בקופנהגן במסיבת חנוכה.

סבא וסבתא הגיעו, כמו שכבר כתבתי, באביב 1939 לקופנהגן, הם היו עדים לטרגדיה הגדולה "ליל הבדולח" מספר חודשים לפני כן. הם היו צריכים לתת את כל כלי הכסף שלהם למשטר הנאצי. ההשפלות והענויים בוודאי השפיעו עליהם, אבל למזלם הם קבלו רשות משלטונות דנמרק להכנס כמהגרים. רק מעט מתכולת דירתם שבבית האבות בהמבורג הצליחו להביא אתם. בין הספרים שסבא לקח אתו היו שני הכרכים של מחזור אלטונה משנת תקס"ד (רכוש משפחתי במשך שנים רבות). לפי מה ששמעתי, סבא מצא אותם ממחרת ליל הבדולח זרוקים וקרועים בככר בית הכנסת ההרוס. (רק פה בישראל נכרכו מחדש).

לסבא היה קשה מאוד להסתגל ולהתרגל לחיים בגלות דנמרק, הוא היה אז כמעט בן 70, לסבתא זה היה קל יותר. הם גרו בדירה קטנה בבית ישן בחצר לא רחוק מבית הכנסת הגדול שהם ראו דרך החלון בחדר השינה.

סבא התפלל בבית כנסת פרטי קטן ב- (LAEDERSTRAEDE) לדוסטרדה במרכז העיר ע"י שוק הדגים, יחד עם מתפללים נוספים שגם כן היו מהגרים מגרמניה. ראש הקהל היה משה במברגר.

אולם למרות כל מה שעבר עליו הוא נשאר יהודי גאה ושומר תורה ומצוות קלה כבחמורה גם במצבים ובתנאים לא רגילים. בראש השנה תש"ג, בזמן שכל היהודים עשו מאמצים להסתיר את עצמם מעין הגויים, לויתי את סבא לאחת התעלות שבקופנהגן כדי לומר "תשליך", מבלי לחוש לתגובת הגויים. דוגמא נוספת לגאותו היהודית היא באירוע שאירע מספר ימים לפני הבריחה לשוודיה.

היה זה בחודש אלול תש"ג (ספטמבר 43), ימי הסליחות שלפני ראש השנה תש"ד. האוירה בדנמרק היתה מתוחה ומוצפת בשמועות על אשר עלול לקרות. מספר שבועות לפני כן הכריז שלטון הכיבוש הגרמני על מצב חירום ועוצר בלילות. הגרמנים סגרו רחובות רבים והציבו מחסומים במקומות אסטרטגים. סבא, אז בן 74, התעלם מכל המתרחש סביבו והמשיך כהרגלו ללכת ללא מורא השכם בבוקר לבית הכנסת. (היה ידוע שכבר מצעירותו נהג תמיד להיות הראשון שהגיע לבית הכנסת) הוא עזב את הבית בשעה חמש לערך והלך בחושך (היתה האפלה בכל דנמרק) ברחובות ריקים מאדם. לפתע הוא נתקל בשני חיילים גרמניים שעמדו ע"י מחסום הנמצא בהצטלבות הרחובות. הם צעקו אליו: "עצור, לאן אתה הולך?". סבא שלא שלט בשפה הדנית, שמח לשמוע דוברי גרמנית, ובאותו רגע כנראה שכח שלפניו עומדים לא פחות מאשר חיילים גרמנים נאצים. הוא ענה להם בשלוה אופיינית: "אני רוצה להגיע לבית הכנסת" והם אפשרו לו להמשיך בדרכו.

חלק ב

פרקי הצלה תשרי תש"ד

הקדמה

בשנה זו, שנת תשנ"ט, מלאו ל"ה שנים לבריחה מדנמרק בשנות האימה. כל הנתונים ההיסטוריים מהתקופה הקשה ההיא בתולדות דנמרק, נמצאים כתובים בספרות עשירה. ברצוני בזה לספר אך ורק את אשר עבר על משפחתי ועלי - "להודות לה" על גאולתינו ועל פדות נפשינו".

א. החיים תחת הכיבוש הנאצי

ב-9 באפריל 1940 (ת"ש) התעוררתי השכם בבוקר לקול רעש גדול. היו אלו להקות רבות של מטוסים גרמנים, אשר "השחירו" את השמים מרוב כמותם. בו ביום נכבשה דנמרק ע"י הגרמנים במשך מספר שעות, ללא התנגדות משמעותית.

אנחנו גרנו אז בקופנהגן ב - קורסגאדה 8 (KORSGADE) קומה שלישית. אבא חזר ביום שלפני כן מבית הבראה באזור היערות מצפון לקופנהגן.⁵

באותו בוקר הלכתי כרגיל לבית הספר היהודי (כיתה ה'), שם בקשו מכל התלמידים להיות רגועים, ובפרט המנהל מר פיהלר (לא יהודי) ביקש מכל אחד ואחד לעשות מאמצים ע"מ למנוע דברים העלולים לגרום רושם מיותר.

בתחילה לא פגשנו חיילים גרמניים ברחובות, אלא הם התרכזו בנמל או במקומות אסטרטגיים אחרים. החיים המשיכו להתנהל כסדרם, להוציא את העובדה שבלילות היתה האפלה. דבר זה הויה לנו סימן בודד שאנו נמצאים תחת הכיבוש הנאצי.

סבי, ר' יצחק הילדסהיים ז"ל "גרוס פאפא", אשר היה יהודי בר אוריין ומדקדק במצוות, מחשובי הקהילה בהמבורג, הגיע לעירנו יחד עם אשתו קרולינה (קריינדיל) באביב תרצ"ט, מספר חדשים קודם פרוץ מלחמת העולם השנייה. הם הגיעו בחוסר כל ובמצב רוח ירוד. אחד הדברים שגרם להם במיוחד שברון לב היה "ליל הבלולח" בו שזו במו עיניהם בשריפת בתי הכנסת בהמבורג.

כחצי שנה לאחר שהצטרף לגור עמנו, החל להכין אותי לקראת בר המצוה, כשנה קודם למאורע. הוא למדני את קריאת כל הפרשה וכן את אופן קיום מצות תפילין. דבר זה נתן לסבי תעסוקה חשובה, אשר גרמה לו קורת רוח, אחר תקופה קשה של השפלות ורדיפות בהמבורג עיר מולדתו.

⁵ שם שהה במשך תקופה ארוכה, לאחר ניתוח בו כרתו לו כליה. הוא נותר עם כליה בודדת עד סוף ימיו.

תפקיד חשוב מלאתי גם לסבתא, בזה שמדי שבוע הלכתי להחליף עבורה ספרים בשפה הגרמנית בספריה העירונית. בזמנה הפנוי היא עסקה בקריאה או בריקמה ובסריגה. בקיץ היא היתה מבלה בגן "טיבולי" בשעות אחר הצהרים בשמיעת קונצרטים אשר הסבו לה הנאה ומנוחה. סבי עסק בלימוד תורה, משניות, והלכה מהספר "חיי אדם".

בהתקרב מועד בר המצוה, הלכתי מידי יום א' לבן דוד של אמי, יוסף כהן, ביחד עם אבי, כדי להתלמד בקריאה בתורה, כיון שלדוד הזה היו שלשה ספרי תורה בביתו, אותם ירש מאביו. חגיגת בר המצוה שלי היתה בסתו תש"א, בשבת פ' לך לך. החגיגה התקיימה באופן נאה ומכובד הודות לכך שבאותה תקופה עדיין לא היה מחסור בסחורות, והמוצרים היו בשפע בחנויות ובשווקים.

החייט ר' שילד (י"ר המזרחי בדנמרק) תפר עבורי חליפה כחולה (התשלום היה ע"ח קרן אשר הוקמה ע"י הקהילה עבור מטרה זו). התפירה היתה כ"כ מדויקת, שכעבור חדשים ספורים כבר לא יכולתי יותר ללבוש חליפה זו בשל היותה קטנה לפי מדתי.

בנוסף לזה קנו עבורי מגבעת כחולה. אמנם היה למשפחה מגבעת שחורה שכל בני המשפחה חבשו אותה ביום בר המצוה שלהם, אך אימי לא הסכימה שגם אני אחבוש אותה. כמו כן קנו לי חולצה כחולה, בה הותקנו כפתורי הכסף שקבלתי מתנה מהדוד (אונקל) מישל (דוד מיכאל, אח אבי). טלית ותפילין קבלתי במתנת בר מצוה מהסבא והסבתה מצד האמא, ר' יעקב (יוליוס) רובן.

כך מצוחצח, עמדתי וקראתי את כל פרשת לך לך, בבית הכנסת הפרטי של סבי יוליוס (יעקב) רובן ז"ל בטורדנסקיולדסגדה 27 (TORDENSKJOLDSGADE) אני קבלתי את העליה השישית וסבא יצחק הילדסהיים קיבל מפטיר. אחר התפילה נערך קידושא רבא בחדר האוכל הגדול. אחר הצהרים באו ידידים ומכרים לקבלת פנים אצלנו בבית, ובערב התקיימה סעודה חגיגת עבור המשפחה. מספר דודים ודודות לא באו בגלל סכסוכים ביניהם כמקובל במשפחות גדולות. גם למחרת הוזמנו כמה מכרים ובני דודים וחברים לקפה ועוגות.

קיבלתי כמובן הרבה מתנות (גם מאלה שלא באו בגלל מריבות משפחתיות), ומהכסף שקבלתי קניתי את האופנים הראשונות שלי. למדתי לרכוב על האופנים בעזרת חברי רפאל סומפולינסקי, וכעבור זמן קצר החילותי לערוך טיולי אופנים בסביבה היפה של קופנהגן, איתו ועם חברים נוספים. היו גם ימי ראשון שנסעתי לבד למרחקים, כמו לסלגלסה, עיר שנמצאה 90 ק"מ מקופנהגן, והספקתי גם לחזור באותו יום, אך מאוחר מאד ועייף ביותר.

כמעט ולא הרגשתי שדנמרק היתה תחת כיבוש גרמני, כי השנים הראשונות עברו ללא ארועים מיוחדים. אנחנו היהודים, התנהגנו מאד בשקט כדי לא לעורר תשומת לב. בדנמרק היתה קיימת מפלגה נאצית קטנה עם עיתון יומי - "המולדת" (FAEDRELANDET) ושבועון "סימן לקרב" (KAMPTEGNET) שהוא למעשה היה העתק מדויק של DER STURMER הגרמני הידוע לשימצה.

הנאצים הדנים גם פירסמו ספרונים וחוברות אחרות עם תוכן אנטישמי נגד המיעוט היהודי הקטנטן (כ - 6000 נפשות). השפעתם של הנאצים בדנמרק היתה קטנה מאד, כי הדנים התנגדו באופן טבעי לכל דבר שהגיע מגרמניה, ואת זאת החיילים הגרמנים ידעו היטב.

זכורני, שבשלהי הקיץ 1941 נסעתי עם אמי לטייל בעיר רוסקילדה, המרוחקת כ - 30 ק"מ מהבירה, והתישבנו על ספסל לא רחוק מהקתדרלה המפורסמת. לידינו ישבו שני חיילים גרמניים, והתחילה שיחה בינינו להפתעתם - כי הם לא התרגלו שמדברים איתם.

אנו, שהיינו פליטים מגרמניה, שלטנו היטב בשפה הגרמנית, שלא כשאר הדנים מן הרחוב. במשך השיחה הסכימו החיילים שהרבה דברים שמתרחשים בגרמניה - אינם כל כך כשרים וישרים. ביוני 1942 סיימתי את כיתה ז', ובזה סיימתי את לימודי בבית הספר היהודי לבנים. ולאחר חופשת הקיץ התחלתי את הלימודים בבית ספר התיכון הכללי ב - NIELS EBBESENSVEI בכיתה השלישית. מוזר היה לי ללמוד בכתה מעורבת של בנים ובנות. שם קבלו אותי יפה והיו לי מספר חברים טובים ונחמדים. חושבני שהייתי התלמיד היהודי היחיד בכל בית הספר. אמרו לי שתלמידה יהודית אחת למדה באיזו כיתה אחרת אך לא הכרתי אותה.

אני נמנעתי מלהופיע בבית הספר בשבתות, אך אף אחד לא שם לב לכך. אחד מחברי לכיתה VAGN HERSTED, (כיום הוא כומר) הודיע לי באמצעות הטלפון או בגלויה (שם מחלקים דואר שלש - ארבע פעמים ביום כולל שבת אחרי הצהרים) על שיעורי הבית אשר יש להכין לקראת יום שני בבוקר.

בשיעורי דת ישבתי בצוותא עם תלמיד כתתי שהיה קתולי, KIELD KALLAN (רוב הדנים הם פרוטסטנטים) באחת הכיתות הריקות, בשל היותנו משוחררים משיעורים אלה. אנו השלמנו שיעורי בית, וכאשר לא היו, שוחחנו על עניני דת או עניני היום.

זכורני שפעם קרא לי המחנך, אשר היה גם המורה לשיעורי דת, להכנס לכיתה ולהסביר לתלמידים מה זה "ברית מילה"! בקריאה בתנ"ך או בברית החדשה שלהם הם פגשו את המושג, והמורה כנראה לא ידע להסביר.

באופן כללי אפשר לומר שאז לא ידעו הדנים הרבה על יהודים או יהדות, וישנה דוגמה אופינית לזה: ימים ספורים קודם הבריחה לשוודיה, בין כסה לעשור תש"ד (אוקטובר 1943), הלכתי לבית ספרי להודיע למנהל שלצערי לא אוכל להמשיך את לימודי בבית הספר. הוא הביט בי וענה בפליאה: מה, אתה יהודי? וזאת אל אף שידע שאיני מופיע בשבתות. כנראה עד אז הוא היה סבור שאני שייך לכת האדוונטיסטים (נוצרים שומרי שבת).

ב. החרפת המצב

לקראת המאורעות סתו תש"ג - ד (43) התרבו וראו אור עיתונים וחבורות מחתרתיים, שהופצו גם בין תלמידי בית הספר. גם מודעות שונות נגד הכיבוש הגרמני נראו על קירות הבתים. אני, שמקטנותי הייתי אספן מושבע (בולים, מטבעות, ספרים, וכו'), לא יכולתי שלא לאסוף את הדברים האלה. אך מחמת הסכנה שבדבר, החבאתי את הכל בעליית הגג. וכשחזרנו משוודיה לאחר המלחמה, מצאתי את האוסף במקומו, סדרתי את המודעות באלבום, ותרמתי את כל האוסף למוזיאון של המחתרת הדנית. אוסף זה הוצג בתערוכה מיוחדת בקיץ 1945 בבנין של "הבונים החופשיים". בבואי שמה שמעתי עד כמה נדירים המוצגים שתרמתי, כיון שלפני שהגרמנים עזבו את דנמרק, השמידו הרבה חומר דוקומנטרי (תיעודי) של תנועות ההתנגדות. מספר שנים אחר כך תרמתי עוד עיתונים מתקופת המלחמה, והכל נמצא היום במוזיאון המחתרת הדנית בקופנהגן, גם הנוסח הדני של עבודה זו נמצא עכשיו שם.

בחודש מרשון תש"ג החליט הרב הראשי, הרב משה פרידיגר זצ"ל, לקיים יום סליחה ותפילה באחד מימי בה"ב בבית הכנסת הגדול, עבור יהודי נורווגיה אשר באותה עת עשו את דרכם על שני

אוניות משא גרמניים דרך ארזונד (הים ליד קופנהגן) למחנות השמדה בפולניה. סופם של יהודים אלו היה מר, רובם נספו באושוויץ ורק ארבעה חזרו. הרב אמר דברי התעוררות, הפעם לא מהמקום הקבוע לדורות, אלא מהבימה, כדי לא לתת לזה אופי רישמי ולא לגרום לפירסומת מיותרת. בית הכנסת היה די מלא והאווירה היתה מדכאת מאד. כבר שמענו על המחנות שהקימו הגרמנים במזרח, אבל לא ידענו מה מתרחש שם.

בשנים תש"א - תש"ב - תש"ג (1943 - 1942 - 1941), היו תקופות החורף קשות, אשר גרמו לעליית מחירים ולירידה בכמות מוצרי המזון. כתוצאה מכך ניתן היה לקנות את המזון הבסיסי רק תמורת כרטיסי מזון ממשלתיים. סחורה מחו"ל כגון סיגריות, קפה, תה, שוקולד, וכדומה, ניתן היה לקנות בשוק השחור, ובכל זאת לא היה רעב בדנמרק.

מעת לעת התחלנו להרגיש את המלחמה, כי חיל האוויר הבריטי בא בלילות להפציץ בתי חרושת שעבדו בשביל הגרמנים, וגם מתקנים ובסיסים גרמנים. בתחילה, כששמענו את האזעקות ירדנו למרתף (מקלטים טרם היו), אבל מהר חדלנו מכך כי ידענו שהבריטים לא חיפשו אותנו אלא רק את הגרמנים. גם המחתרת התחילה לפעול נגד תעשיית המלחמה של הגרמנים. היו מעצרים, משפטים, וגם הוצאות להורג של גיבורי ההתנגדות הדנית, אבל ביהודים עדיין לא נגעו. בחופשות הקיץ טיילתי באופנים בכל חלקי דנמרק, לפעמים לבד ולפעמים עם חבר. מאד אהבתי לבקר במקומות היסטוריים ולהנות מהנוף הדני. זה היה למעשה לימוד היסטוריה וגאוגרפיה בצורה מוחשית ביותר.

כיון שההסטוריה היהודית תמיד היתה קרובה ללבי, בקרתי גם בערים ששם היו פעם קהילות אשר בתי הקברות שלהם נשארו שם כעדים אילמים לתקופות של שלום ושלוה. גם לאחר המלחמה המשכתי בטיולים אלו.

בקיץ 1942 הגעתי לנקסקאו (NAKSKOV) באי לולאנד. בבית העלמין אשר נמצא ברחוב היהודי, קיימות מצבות מהמאה ה-17. ביקרתי גם בבנין בית הכנסת, אשר היה נטוש מזה כ-15 שנה. המראה היה מאד עצוב. הדיירים שגרו בקומת קרקע, הרסו את כל הריהוט באולם התפילה בקומה השניה קצת זמן לפני כן. הקרשים השבורים היו מרוכזים בפינה, ורק ארון הקודש עם הפרוכת היה עדיין בקיר המזרחי. בין ההריסות מצאתי את החלק העליון של עמוד הדרשה עטוף בקטיפה. נטלתי אותו, שלחתי הביתה, ותרמתי למוזיאון היהודי בקופנהגן.

שאלתי את הדיירים, למה הם חיללו את המקום. תשובתם היתה שפחדו שמא יבואו יום אחד הגרמנים ויעשו את ההרס, לכן הם העדיפו להקדים ולהרוס לבד !!. אבי סיפר, שפעם בשנות העשרים, ביקר שם עם חבר גוי שהיה גר בעיר זו, ולהפתעתו הגדולה, מצא כתוב במחזור שהיה מונח על הבמה, את שמו, דוד הילדסהיים !!

במשך טיולי, ראיתי בהרבה מקומות חיילים גרמניים, במיוחד על יד גשרים והצטלבויות דרכים, אך הם לא התערבו בנעשה בכבישים.

השתדלתי גם לבקר את החלוצים שבאו מגרמניה כדי ללמוד חקלאות במטרה לעלות לארץ. אני זוכר שתי משפחות: פוטרמן ודירקטור בעיירה אסנס (ASSENS).⁶

בביקורים אלה היה לי גם תפקיד: להריק את הקופה הכחולה של הקק"ל. זאת היתה פעילות נוער של חברי צעירי מזרחי בימים ההם בימי ראשון. חלק גדול מהחלוצים האלה נפלו בידי הגרמנים כשהתחילו הרדיפות והם נשלחו למחנה טריזינשטאט. בסוף המלחמה הם ניצלו יחד עם יתר יהודי דנמרק ורובם עלו ארצה אחר כך.

בשנת תש"ג (1943) בשביעי של פסח, נפטר סבי יעקב (יוליוס) רובן זצ"ל, [סבתי שרה גיטל נפטרה שנתיים לפני כן]. בלווייתו אשר התקיימה באסרו חג (כ"ג ניסן), השתתפו הרבה מחברי הקהילה. ההלוויה יצאה מביתו ועברה דרך כל העיר, חלק ברגל וחלק במוניות. שמתי לב שפה ושם עמדו חיילים גרמנים והצדיעו.

במשך הקיץ גברו מעשי חבלה של המחתרת הדנית נגד הגרמנים. במיוחד זכור לי פיצוץ בנין התערוכות "פורום" לא רחוק מבית ספרי. הבנין הענק (לפי אמת מידה של הימים ההם), הוחרם ע"י הגרמנים, מספר ימים לפני כן לצורך הצבא.

באמצע שיעור אנגלית שמענו לפתע רעש עצום. בין רגע היה בית הספר ריק מתלמידים, אשר כולם מהרו למקום הפיצוץ, "הצגה כזו לא רואים כל יום". בבואינו לשם ראינו שכל הבנין נהפך לחורבה גדולה כאשר אבנים ואבק התפזרו בכל האזור. לקחתי למזכרת חתיכת אבן מהקיר האפור, אך היא לא זכתה להיות באוסף של "אלטה זאכך" אצלי הרבה זמן בגלל סיבות מובנות.

מספר ימים אחר כך, ב - 29.8.43, הכריזו הגרמנים על מצב חירום בדנמרק. כתוצאה מכך נעצרו מספר אנשים חשובים מבחינה פוליטית, אנשי רוח ומדע וגם כן יהודים חשובים כמו הרב הראשי ד"ר פרידיגר, ראש הקהילה הנריקס, וראש הגבאים המוהל מרגולינסקי. הממשלה התפטרה והמלך קריסטיאן ה-10 נעצר במאסר בית בארמונו "אמאליינבורג". השליט היה מעתה שגריר גרמניה, איש ה-אס-אס וורנר בסט. מצב זה היה כשיר על מנת להתחיל את רדיפות יהודי דנמרק, ושמועות על כך כבר פרחו באויר זמן רב.

ג. הפוגרום

ביום רביעי, כ"ט אלול (29 בספטמבר), ערב ראש השנה, התברר לנו שהשמועות היו נכונות. בתפלת שחרית בבית הכנסת הגדול בקרסטלגאדה (KRYSTALGADE), הודיע הרב ד"ר מרדכי מלכיוור⁷, שעקב מידע שקיבל ממקור מוסמך על פוגרום אפשרי, הוחלט לסגור את בית הכנסת, והוטל עליו לפרסם שחובה על כל אחד להשתדל לעזוב את ביתו, לברוח מחוץ לעיר, ולהתחבא אצל חברים וידידים גויים. הוא ביקש מכל אחד ואחד להעביר הלאה את המסר לקרובים ומכרים עד כמה שאפשר.

⁶ בפוגרום 43 נתפסו ע"י הגרמנים ונשלחו למחנה טריזינשטט, למזלם הם נצלו וחזרו לעירם, שם ביקרתי אותם אחר המלחמה. עם קום המדינה הם עלו ארצה.

⁷ באותו זמן הוא עדיין לא כיהן כרב בתפקיד, אלא היה ממלא מקום לרב הראשי שכבר היה במעצר,

הגרמנים ימ"ש בחרו דווקא לערוך את הפוגרום ביום ראש השנה, כיון שהיו בטוחים שביום זה יוכלו בנקל למצוא את היהודים בביתם, ואז יוכלו לעוצרם. אנשי האס-אס ידעו שהיהודים חוגגים את חגיגה בחיק המשפחה.

באותו בוקר לא הייתי בבית הכנסת (אנחנו גרנו די רחוק), אבל הידיעה התפשטה במהירות הבזק, ואמנם הרבה יהודים עזבו את העיר. חלק מהיהודים נאלצו להשאר בביתם, בשל חוסר מקום מסתור, כיון שלא היו להם מכרים לא יהודים מחוץ לעיר. כמו כן היו יהודים שנשארו בביתם כיון שלא רצו להאמין שדבר כזה יכול לקרות בדנמרק !!!.

שלושת בתי הכנסת שבקופנהגן היו סגורים, אך במספר מקומות התפללו את תפילות ראש השנה בדירות פרטיות.

כך למשל התפללו אצל סבא וסבתא שלי ב-פדר וויטפלדסטורדה 7 (PEDER HVIDTFELDT STRAEDE), שם הם גרו בדירת חצר בקומה א', שחלק מחלונות הדירה פנו לחצר בית הכנסת הגדול ומושב הזקנים של הקהילה.

גם אצל הדודה שלי, הנריאטה פוקס, בנורהברוגדה 44 (NORREBROGADE) בחצר התפללו. בעלה היה השוחט של הקהילה. אחרי מות סבא יעקב (יוליוס) רובן, כחצי שנה קודם לכן, העבירו את בית הכנסת הפרטי שלו אל דירתה, כדי שיתפללו בו בשבתות ובחגים.

כמו כן אצל דודי, מיינרט רובן, בקלאסנסגאדה (CLASSENSGADE) ברובע אסטרברו, התקיימו תפילות ראש השנה. אבל היתה סיבה מיוחדת לכך. יום הבר מצוה של בנו, אלי, היה אמור להיות בשבת שובה (2 באוקטובר), הסמוך מיד אחר ראש השנה.

בן דודי אלי, היה חרש - אילם מלידה. הרבה מאמצים וקושי רב, השקיע בו הדוד לקראת היום החשוב. לצורך תפילת שבת הבר מצוה, לקח דודי את אחד משלושת ספרי התורה שעמדו בארון הקודש אצל הדודה, והביאו לביתו, שם הוא הפך את הסלון לאולם תפילה מאולתר. הוא קיווה לחגוג את המאורע הזה בצורה המכובדת ביותר.

ביום רביעי בערב, ליל ראש השנה, סעדנו בביתנו ברח' קורסגאדה את סעודת החג כבכל השנים, אך עם דאגות עמוקות על העתיד הקרוב, ועל מה שעלול לקרות בשנה החדשה. עם סיום הסעודה, עזבנו את הדירה והלכנו לישון אצל שכנים. אבא אצל אחד, אמא ולא אצל שני, ואני אצל שלישי.

הלילה עבר בשלום, כולנו חזרנו לדירה והלכנו להתפלל אצל הדודה, שם היה המנין הקרוב ביותר לביתנו. גם בליל שני של ראש השנה, יום חמישי בלילה, הלכנו ללון אצל שכנים, וכשראינו שגם לילה זה עבר בשלום, התחלנו לחשוב שכל הבלאגן הזה אולי בכל זאת אינו אלא שמועות שוא.

ליל שבת הגיע. אחר התפילה אצל הדודה חזרנו הביתה לסעודת שבת. כשסיימנו, חשבנו בכל זאת להפריע לשכנינו פעם נוספת בבקורינו הליליים. הם לא כל כך הבינו על מה אנו כה פוחדים, אך בכל זאת היו מוכנים לעזור לנו עד כמה שזה ניתן, כי בכל זאת המצב בדנמרק היה קשה לכולם. בשבת בבקר שוב חזרנו לדירתנו.

קצת מהרנו, כיון שכאמור, בבוקר זה היתה אמורה להיות חגיגת בר המצוה של בן הדוד. התכוננו להליכה של כ- 4/3 שעה על מנת להגיע לתפילה אצל הדוד מיינרט. לפתע אבא לא חש בטוב, כנראה מלחץ עצבים, והוא העדיף להשאר בבית ולבוא עם אמא ולא מאוחר יותר. אני התחלתי ללכת לבדי בכל הדרך הארוכה הזאת. השעה היתה סמוך לשמונה.

עברתי את בנין המפואר של הבונים החופשים, (פעילותם נאסרה ע"י הגרמנים) ושמתי לב שבכניסה עמדו חיילים גרמנים בשמירה, אך לא התיחסתי לעובדה זו. כשהגעתי לדירה של הדוד, הבחנתי מיד שדלת הכניסה הייתה שבורה ושברי זכוכית היו מפוזרים מכל עבר. הבנתי בו ברגע, שפה קרה משהו רציני. נכנסתי ופגשתי חלק מהמשפחה שכבר הגיעו. כולם עמדו משותקים מחוסרי אונים מחמת הצרה הגדולה שנפלה עלינו.

אנחנו טרם ידענו על אשר התרחש בלילה הקודם, כיון שלא שמענו רדיו בשבת. אח"כ נודע לנו, שבמשך כל הלילה, אנשי אס-אס, ועוזריהם הנאצים הדנים, חפשו יהודים בבתיים ורק מעטים נמצאו.

נודע לנו לאחר מכן שהגרמנים השתמשו ברשימות לא מעודכנות של הקהילה היהודית בדנמרק (וכך גם רצו לעצור את סבי מצד אמא שנפטר חצי שנה לפני כן), ולכן אנו לא נכללו ברשימותיהם. סיבת הדבר כיון שהיינו מהגרים מגרמניה, ולכן לא יכלנו להיות חברי הקהילה. חברות בקהילה היתה שמורה ליהודים בעלי אזרחות דנית בלבד, וכדי לקבלה היה על המהגר לשהות תקופה של 15 שנה בדנמרק. חוק זה חל ג"כ על אמי, שאע"פ שהיתה ילידת דנמרק, מ"מ איבדה את אזרחותה כאשר נישאה עם אבי. נס משמים היה לנו בזה, כיון שהיה לנו שכן נאצי בקומה רביעית בשם הרמס, שבהחלט היה יכול להלשין עלינו !!

בין אלה שאנשי ה-אס אס מצאו בביתם, היו דודי ליאון (אברהם יהודה) רובן, אחיה הבכור של אמי, הוא ואשתו בטי (דודה בטי היתה אחות אבי). וארבעת ילדיהם, מני (משה), דניאל, יהודית וקלרה. הם נשארו באותו הלילה בביתם כיון שלא התייחסו ברצינות לאזהרה שלא לשהות בבית. הגרמנים העבירו אותם למחנה הורסרוד (HORSEROD) ומשם הסיעו אותם על ספינות מטענים לגרמניה עד למחנה טריזנשטאט שבצ'כיה. שם נפטר דודי, גופתו נשרפה ואפרו הושלך בנהר אלבה. בסוף המלחמה הדודה והילדים חזרו לדנמרק הכבושה עדיין, ומשם המשיכו לשבדיה להתאחד עםנו. זו היתה פעולת הצלה של הצלב האדום השוודי שבראשו עמד הרוזן ברנדוט עם "האוטובוסים הלבנים".

הגרמנים שבקרו בבית דודי מיינוט בלילה, מצאו בית ריק מאדם, הם אמנם עשו קצת אי סדר בחדרים אך לא נגעו בספר תורה והמשיכו לכתובת הבאה.

כפי שכבר ספרתי, היינו כמשותקים ולא ידענו להיכן לפנות. על תפילה משפחתית משותפת אף אחד כבר לא חשב, ופחות מכך על הבר מצוה. השלחן היה ערוך מכל טוב הדודה ריקה התחננה לפנינו לטעום ולאכול, אבל כמובן, היינו כה טרודים בשל המצב, ללא יכולת אפילו להסתכל על אוכל בעת הזאת.

במצב זה של פיקוח נפש, ראינו צורך גדול להדליק את הרדיו. מתחנת הרדיו בשטוקהולם שמענו את גוסטב החמישי מלך שבדיה מזמין את כל יהודי דנמרק לבוא לארצו. באותו רגע היתה זאת מחשבה יפה באופן תאורטי בלבד, כיון שלא היה לנו כל קשר עם תנועת ההתנגדות הדנית שהיתה רק בראשיתה, על מנת להעזר בהם להגיע לחוף השבדי.

אני לא נשארתי הרבה זמן בבית דודי מיינרט, כיון שכל אותה העת חשבתי על סבא וסבתא הזקנים שגרו במרכז העיר. כדי להגיע אליהם היה עלי לעשות מהלך של 40 דקות פעם נוספת. העובדה שיש בזה סכנת חיים להסתובב ברחוב, כלל לא עלתה על דעתי.

כשהגעתי לשם הם סיפרו לי שבליל הפוגרום ראו מחלון חדר השינה שלהם, את אנשי ה-אס אס מוציאים את כל הקשישים ממושב הזקנים לחצר בית הכנסת, ומעמיסים אותם על משאיות, כדרך שעושים לבהמות, ע"מ לשלחם לגורל לא ידוע.

סבא וסבתא היו אז משוכנעים שהנה עוד מעט קט יגיע גם תורם, לכן דודי מישל (מיכאל, אחי אבי, עד 1933 היה שחקן בהמבורג, ואז ברח לדנמרק) שהיה אצלם בשעה קשה זו, חשב על רעיון שאולי היה יכול לעזור: הוא שם את "צלב הברזל", אות הוקרה גרמני, שקבלוהו אחר נפילת בנם, על השלחן; אולי זה יעשה רושם על הגרמנים והם יבטלו את מזימתם. אבל ב"ה הגרמנים כלל לא הגיעו לביתם, כיון שסבא וסבתא לא היו ברשימות הגרמנים.⁸

הבנתי שסבא וסבתא טרם שמעו על הגורל המר שנפל על בתם ומשפחתה. על שאלת סבתא אם ידוע לי משהו בקשר לשלום המשפחה, מצאתי עצמי מוסר להם בשורת איוב. סבתא הגיבה מיד בצעקות קורעות לב ובכי ללא גבול. לאחר זמן רב נרגעה וחזרה לעצמה. סבא עמד כל אותה העת כמשותק ולא היתה לו יכולת להוציא הגה מפיו.

סבא וסבתא עברו כבר צרות רבות קודם לאותה העת. במלחמת העולם הראשונה נפל בנם בכורם משה בקרב על וורדון שבצרפת, ובאותה שנה נפטרה בתם הקטנה קלרה ממחלת דיפטריה. חלק מממונם הלך לטמיון בזמן האינפלציה שבשנות ה-20 (למנינם) ואת השאר בזזו הגרמנים לאחר שנת 1933. הם היו עדים ל"ליל הברזל" בנובמבר 1938 והגיעו באביב 39 לדנמרק, חודשים ספורים קודם פרוץ המלחמה. ועתה נוסף אסון זה על גופם.

ד. מתכוננים לבריחה

אחר הבהלה הראשונה מהמצב החדש שנוצר, היה עלינו למצא מקום מסתור אצל הגויים, כיון שהיה מסוכן להשאר בבית מחמת העתיד הלוטה בערפל. הספיקות כרסמו: האם הפוגרום הלילי היה דבר חד פעמי או שזו היתה רק ההתחלה. הרעיון לברוח לשבדיה לא עמד על הפרק באותה עת. סבא וסבתא הועברו בינתיים לדירת חברים של דודי.

הורי שבמשך הזמן גם הגיעו לבית סבא וסבתא, הורו לי, שעלי להגיע לידיד של אבי מחברת הבולאים בקופנהגן ושמו מולמן איבסן (MOLLMANN IBSEN) אתו אבי הספיק כבר ליצור קשר ולקבל את הסכמתו. איש זה היה גר בפרבר וונלסה (VANLOSE). בשל פיקוח נפש נאלצתי לנסוע בשבת ברכבת חשמלית. כמו כן קיבלתי מאבי דמי כיס, לראשונה בחיי.

למחרת עברנו לגור אצל חבר אחר של אבא, אנדרסן, בפרדיקסבורגאדה 3 (FREDERIKSBORGGADE) במרכז העיר, הוא היה נוצרי מאמין שאירגן מידי פעם אסיפות, עם תפילות ושירה פולחנית בביתו בשעות הערב. באחד הימים הלכתי עם אבא לדירתו לקחת קצת בגדים ודברים אחרים. בהזדמנות זו הורדתי את המזוזות מהדלתות. כל חפצי ערך (פמוטי כסף, כוסות כסף, ואוספי בולים נדירים) אבי הספיק לשים בכספת הבנק.

⁸ סיבת הדבר כמו שכבר כתבתי כיון שהיו מהגרים, והרשימות הכילו רק את אזרחי דנמרק. עובדה זאת באותו רגע היתה לטובתנו.

באותה תקופה התאחדו כל הקבוצות השונות של המחתרת הדנית סביב מטרה משותפת: להציל את היהודים מצפרי גרמניה ולהעבירם לשבדיה החופשית. מידי יום ביומו הגיעו לדירתנו המאולתרת, אנשים לא מוכרים, ע"מ לעזור. הם הביאו עמם הרבה הצעות ודרשו עבור ביצועם כסף רב. אנו הבנו את סיבת דרישותיהם הכספיות הנכבדות, אשר נבעו מכך שהצלת יהודים היוותה סיכון גדול למצילים ובני משפחתם, כיון שלא ידעו מה תהיה תגובת הגרמנים. באותו זמן כבר שמעו כולם על מחנות הריכוז בגרמניה, וכל זה נלקח בחשבון כאשר דובר על עלות ההצלה לשבדיה. סייעתא דשמיא מיוחדת היתה לנו בענין זה. בימים אלו הגיע זמן פרעון ירושת סבי ר' יעקב רובן, ואמי קבלה הודעה מבית המשפט להופיע שם ולהוציא את חלקה סך 20.000 כתרם (בתקופה ההיא היה זה סכום נכבד). על אף הסכנה שבדבר להסתובב ברחוב (לא ידענו מה מתכננים הגרמנים) הלכה אמי לבית המשפט הממונה על עזבונות, אשר נמצא במרכז העיר לקבל את הסכום. ניתן לומר שהיתה זו הפעם השניה בחיינו, שהצלתינו באה בזכות סבא. בפעם הראשונה היה זה בשנת תרצ"ו (אוקטובר 35), כאשר היינו בגרמניה וסבא דאג להוציאנו משם בעוד מועד. כעת שמונה שנים אח"כ, כאשר הוא נפטר בינתיים, זכינו פעם נוספת להנצל בזכותו, כאשר מכספי עזבונו שילמנו עבור הבריחה מציפורני הנצים. הבריחה לחופש לשבדיה החופשית, עלתה עבור ארבעת בני המשפחה - 10.000 כתרם. שאר כספי הירושה נוצלו לזמן שהותנו בשבדיה כפליטים.

כפי שנכתב לעיל, היינו מוצפים בהצעות לבריחה. אדם אחד הציע לנו לקחת את האניה הרגילה לאי בורנהולם (אי דני בים הבלטי דרומית לשבדיה) ולקפוץ למים כאשר האניה תגיע לתעלת פלסטרבו בדרום שבדיה, ולסמוך על השבדים שבודאי יימשו אתנו מהמים הקרים. כמובן שהצעה זו נדחתה על הסף (לא שמעתי שמשוהו הגיע לשבדיה בדרך זו). ביום שני שמענו הצעה מעשית יותר ובערב נסענו במכונית לדרגאר (DRAGOR), עיירת דייגים בדרום האי אמאגר ע"י חוף קופנהגן. שם התארחנו בבית קטן של משפחת דייגים. בנוסף לנו היו שם עוד כמה יהודים, וביחד התמלא כל הבית ביהודים בורחים. ישבנו על כל מקום ישיבה אפשרי (כולל רצפה) בפחד ובשקט מוחלט. אמרו לנו שאנחנו עשויים להגיע עוד באותו לילה לשבדיה באחת ההובלות (טרנספורט). פעולה זו לא יצאה לפועל כיון שהתברר שהגרמנים היו בשטח הנמל, כנראה בגלל הלשנה.

עם אור הבוקר היינו מוכרחים לחזור לקופנהגן ברכבת. המארח אנדרסן, היה מופתע מאד, ומחוסר ברירה נאלצנו לשהות אצלו עד להזדמנות אחרת.

באותו זמן לא היה לנו קשר עם שאר בני המשפחה, כיון שכולם היו במקום מסתור, ולא היה רצוי לטלפן מסיבות בטחוניות, מה גם שלא ידענו לאן.

שמענו אז ברדיו על נסיגת הגרמנים ברוסיה, נחמה פורתא בימים ההם. לא העזנו לצאת לרחוב, וזמן רב "ביליתי" על יד החלון בצפיה על הנעשה למטה בככר קולטורבט (KULTORVET). זכורני כשפתאום ראיתי מכר שלנו, מר שמואל שיין (פליט מגרמניה) הולך כאשר הוא נושא בידי שתי מזוודות גדולות וחוצה את הככר, דבר אשר היווה באותה עת סכנת חיים.⁹ יום נוסף עבר עם הצעות "נסיעה" חדשות. אחת מהם היתה בסופו של דבר הצלתינו.

⁹ אח"כ שמעתי על אופן הצלתו בליל הרדיפות (ליל הרציה). הוא היה עם יהודי נוסף בדירת יהודיה קשישה, גב' כהן אמו של הקצב טוביה כהן בסטורה קניקה - סטרדה (STORE KANNIKESTRAEDE) כשהגיעו הגרמנים לעצור אותה, אמרה להם: אני אשה זקנה חולנית, ואיני מסוגלת ללכת. הגרמנים עזבו אותה, בלא שיעלה על לבם שמתחת מטתה התחבאו שני יהודים.

ה. הבריחה

הבריחה הזאת, שהיתה מאורע כה גורלי בחיי, נחרטה בליבי לכל פרטיה. כך היו הדברים: ביום רביעי ז' תשרי אחר הצהריים, קבעו איתנו, שלמחרת, ביום חמישי ח' תשרי, בשעה 8 בבוקר, עלינו להתייצב כל אחד בנפרד על יד הספינה, מבלי שיהיה עמנו מטען, כדי שלא לגרום חשדות. לא היינו מסוגלים לנסוע בידים ריקות, לכן הטעננו על עצמנו את אשר יכולנו. אני לבשתי לבנים כפולים, שתי חולצות. את כיסי החליפה והמעיל מלאתי בגרבים, ממחטות סידור ומחזורים, טלית ותפילין וגם שופר שקבלתי מדודי ר' מיכאל יעקב פוקס, כנראה מעזבונו של סבי ר' יעקב רובן.

לפי זכרוני הלכנו לספינה לפי סדר הבא: בראשונה אבא, רבע שעה אח"כ אמא עם אחותי לאה, ולבסוף אני.

הספינה שנקראה בשם: אליס (ALICE) נועדה בדרך כלל לדייג אבנים. (דנמרק היא מדינה מחוסרת אבנים באדמתה, על כן יש סירות מיוחדות, אשר בעזרת מנוף, שולות את האבנים מהים, ומשתמשים בהם לצרכי בנין). מקום האניה בנמל היה במרחק קטן אחורי האניה הקבועה למלמה שבדרום שבדיה בפינה לכניסה לניהאון (NYHAVN). הצוות קיבל אותנו יפה וליוו אותנו למקום כעין חדרון קטן בבטן האניה על יד המנוע. כשהגיעו כל "הנוסעים" סגרו את המקום הצר בקרשים, ותקעו מסמרים מבחוץ, כדי שלא לעורר חשד של קיום מקום מחבוא.

הצטופפנו שם 20 נפשות דחוסים ולחוצים כסרדינים באפילה מוחלטת, והתקשנו לנשום או לזוז. לא הכרנו זה את זה. ידוע לי שהיה ביננו רופא מפורסם וגם המוסיקאי סלומון, חבר התזמורת המלכותית.

זמן קצר אחר שסגרו "עלינו" את מקום המסתור, שמענו היטב דשדושי מגפיים של חיילים הגרמנים מעל ראשנו. הגרמנים באו לבדוק את המטען ולוודא שהכל כשורה. כמו כן שוחחו אנשי הצוות עם החיילים הגרמנים. לא ידוע לנו תוכן שיחתם, אך יש אפשרות סבירה שהגרמנים קבלו שוחד מהדנים דמי "לא יחרץ", כפי שקרה במקומות אחרים, כמו שהתברר מאוחר יותר. מיד כשיצאו החיילים מהאניה, יצאנו לדרך. השעה היתה תשע לערך.

האניה נעה באיטיות על גלי הארזונד (ORESUND) המפרידה בין דנמרק לשבדיה. הכיוון היה דרומה (בזמנים נורמליים הכיוון מזרחה), כדי לא לעורר חשד, כי ספינות גרמניות עמדו על המשמר במשך כל העת. ואנו, הנמצאים בבטן האניה כמו יונה במעי הדגה, נשאנו תפילה כל אחד ואחד בפיו להקב"ה, שירחם עלינו ויצילנו מיד הרשעים.

באותו זמן כשחיינו היו תלויים על כף המזניים, הרגשתי בכל מאודי שהמולדת האמיתית שלנו היא ארץ ישראל. הרגשה זו באה אלי עקב זאת שזו היתה הפעם השניה שאני נאלץ לעזוב מקום בו גרתי והתקשרתי אליו. בראשונה בשנת תרצ"ו (35) עזבתי את גרמניה, ועתה את דנמרק, ארץ מולדתה של אמא, אשר אבות אבותיה הגיעו לשם למעלה מ- 200 שנה קודם לכן.

מתוך הרגשה זו קיבלתי על עצמי החלטה נחושה, שאם אזכה בע"ה להגיע לשבדיה בריא ושלם, אתחיל להתכונן להכשיר את עצמי לחיים חדשים בארץ ישראל, על מנת שצאצאי לא יצטרכו לברוח ממקום מגוריהם בשל יהדותם.

לאחר כארבע שעות בבטן האניה בתנאים קשים מנשא, תוך התעלפויות אצל המבוגרים שבינינו, הסירו את הקרשים, ואז יכולנו לצאת בתוך בטן האניה כדי להתאוורר קצת, דבר שהיה חיוני ביותר. לאחר מספר דקות הודיע אחד מאנשי הצוות, שהספינה מתקרבת לגבול הימי הבן לאומי שבין דנמרק לשבדיה. כבר ראו את ספינות חיל הים השבדי ולאחר כמה דקות הגיע אחת מספינות אלו ועצרה לצידה השמאלי של ספינתנו. לאחר זמן קצר בעזרת שתי צוותי הספינות הגענו לסיפון האניה השבדית וזכינו לקבלת פנים חמה מאד במילים: "ברוכים הבאים לשבדיה". גם מזג האוויר בא לקראתנו, כי הים השקט, הקל על פעולות ההצלה. המלחים, באותו זמן כמלאכים, הגישו לנו קפה חם עם עוגות, וזה סימל את התקופה הטובה בה שהינו כפליטים עד סוף המלחמה.

1. שבדיה

הספינה נסעה הישר מזרחה לכוון מלמה, וכשהגענו לנמל כבר החשיך היום. משם הביאונו לבית ספר, שבין לילה נהפך למעברה עבור מאות פליטים שהגיעו בימים אלו לעיר גדולה זו שבדרום שוודיה. המראה שם היה של אנדרלמוסיה גדולה.

כולם רצו ממקום למקום וחיפשו בכיתות, במסדרונים ובאולם הספורט את קרובי משפחתם ומכריהם או לפחות לשמוע על גורלם. גם אנו לא היינו רגועים באשר לא ידענו על גורל סבא וסבתא ושאר בני המשפחה.

רב העיר, הרב אליעזר ברלינגר, היה בין מקבלי פנינו, והוא התאמץ להרגיע אותנו בכל יכולתו. אמא שאלה אותי, האם אחותי לאה חייבת לצום ביום כפור אשר יחול בעוד יומיים (היא רק היתה בת מצוה בקיץ), והוא ענה שהיא פטורה בגלל המצב הנפשי הבלתי רגיל שהיינו נתונים בו.

הרב גם יצר קשר ביננו לבין הגיסה של דודה אסתר יעקובובסקי, אחות אמי, אשר גרה בשטוקהולם באותה תקופה, ואמנם לאחר זמן קצר היא הגיעה עם סלסלה מלאה דברי אוכל. דרכה קבלנו את מספר הטלפון של הדודה בשטוקהולם, ממנה שמענו שב"ה כל הדודים והדודות הגיעו כל אחד בדרכו שלו לשבדיה. טרם שמענו על גורל סבא וסבתא.

באותו ערב נחקרנו כל אחד ואחד ע"י המשטרה השבדית. לא הבאנו עמנו תעודות, ומהר גילינו שהכסף (הכתר) הדני שלקחנו עמנו היה פחות בערכו מהכתר השבדי (70%). קודם המלחמה ערך הכסף בסקנדינביה היה 1=1, אך הכיבוש הגרמני השפיע על שער החליפין.

לא יכולנו לעצום את עינינו באותו הלילה מחוסר רגיעה. מיטות ברזל היו פזורים בכל עבר, והם כוסו בסדינים מניר. האנשים הסתובבו ועשו רעש.

הרגשתינו הנפשית היתה גרועה ביותר. כולנו נהיינו באופן פתאומי אנשים חסרי כל, ללא שורש ללא אדמה, אנשים שאינם יודעים את מקומם. לרוב האנשים היתה דנמרק המולדת המשפחתית במשך דורות רבים, והעובדה שהיו צריכים לעזבה במהירות כגנבים בלילה גרמה לזעזוע עמוק בקרב רבים מהם.

למחרת בבוקר פינו אותנו מבית הספר על מנת לקלוט פליטים נוספים. במשך אותו שבוע הגיעו לדרום שבדיה בלעה"ר כ - 6000 יהודים, ובנוסף להם הצטרפו כמה אלפי אנשי המחתרת הדנית שברחו גם הם.

נסענו ברכבת לטירנרפ (TJORNARP), הנמצאת במרחק של שעת נסיעה ממלמה. שם אירגנו לנו בית לשהיה זמנית. בית זה היה שייך בעבר לתנועת "החלוץ", מרכז להכשרת נוער יהודי מגרמניה לעבודה חקלאית בארץ ישראל, עכשיו נהפך בית זה למעברה עבור פליטים יהודים דתיים מדנמרק. היה זה יום ששי בבוקר, ערב יום הכפורים. תוך זמן קצר אירגנו את הבית בעל שתי קומות, כאשר החדר הגדול שימש כבית הכנסת. חדר גדול אחר נעשה חדר אוכל, ויתר החדרים שימשו חדרי שינה. הכל היה מאולתר.

באותה תקופה היתה שבדיה נתונה במצב כלכלי של צנע, והאוכל היה מתחלק על"פ כרטיסים אשר כמובן טרם קבלנו. זמן רב חיכינו באותו היום לאספקה, וכאשר היא הגיעה, היה זה כבר סמוך לכניסת יום הכפורים. עבורינו היתה זו סעודה המפסקת אשר הכילה מנה של הרינג מבושל לכל אחד, תפוחי אדמה, קצת לחם יבש, ושתייה בטעם תה.

הכרנו חלק גדול מהאנשים שבאו איתנו, ובמשך כל היום הצטרפו אלינו אנשים נוספים. יום כיפור זה היה באוירת חרדה, דאגה, וגם תקווה.

התפילה היתה ברגש עמוק ובכוונה עצומה. החזנים היו בין השאר ר' יעקב כצנשטיין אשר הגיע עם משפחתו,¹⁰ והחזן הקשיש הרטוויג, אשר במשך דור היה חזן ידוע בברלין - שרלוטנבורג.

באמצע תפילת נעילה התעלף אבא, כנראה מחמת הלחץ הכבד שהיינו נתונים באותה תקופה, וכן מחמת העובדה שטרם שמענו על גורל סבא וסבתא. לקראת ערב הוא הרגיש טוב יותר.

לאחר הצום קבלנו ארוחה במתכונת הסעודה של קודם הצום. אחר הארוחה המשותפת עם שאר הפליטים, יצאנו לטייל, כיון שהרגשנו חולשה שלא באה על תיקונה בסעודה זו. ובדרך מצאנו בית קפה קטן, שם שתינו כוס שתיה בטעם קפה, אשר חיזק את גופינו במעט.

למחרת התבשרנו שסבא וסבתא הגיעו יחד עם דוד מיכאל בליל כל נדרי לנמל לינהאמן (LINHAMN) אשר נמצא לא הרחק ממלמה. על בריחתם מדנמרק שמענו גם אחר כך, ואע"פ שלא סופרו לנו כל הפרטים, ברור שקרה להם נס גדול בזכות מסירות הנפש של סבא לדקדק במצוות.

בהיותם על חוף הים בדרך לסירה אשר אמורה להבריח אותם לשבדיה, חילקו את היהודים לשני קבוצות. בשלב מסוים בקשו מהם להמתין עד שיגיע תורם להמלט. בקרבתם שכן צריף ולמרות החרדה והמתח בו היו נתונים, סבא מצא הזדמנות להתפלל תפילת מנחה של ערב יום הכפורים. הוא אמר לסבתא "נכנס רגע להתפלל מנחה". הם נכנסו, וכאשר סבא סיים את תפילתו ויצא עם סבתא החוצה התברר להם שהקבוצה הראשונה נעלמה כיון שהגרמנים שהיו בשטח תפסו את כולם. סבא וסבתא ניצלו בזכות תפילת המנחה של ערב יום הכפורים.

את תפילת "כל נדרי" התפלל סבא לאור הירח, על סיפון הסירה השטה בים הרגוע. באמצע התפילה הבחין סבא באשה צעירה שעישנה סיגריה והתחיל לנזוף בה, אך דוד מישל הרגיע אותו והסביר לו שאשה זו גויה וקדושת יום הכפורים לא חלה עליה.

סבא הביא עמו את מחזור אלטונה (משנת תקס"ד) אשר ניצל ב"ליל הבדולח", ובנוסף לו, הביא סבא נר הבדלה ועוד מספר פריטים קטנים, וכמובן טלית ותפילין.

באותו לילה, ליל כל נדרי, הגיעו למלמה כאלף יהודים פליטים. הרב ברלינגר הלך יחד עם קהילתו אחר התפילה לנמל, על מנת לקבל את פני הבאים.

כאשר סבא הגיע לנמל, הוא סירב לזוז ממקומו בשל קדושת היום.¹⁰ המשטרה השבדית לא אפשרה לו לשהות שם, ואילצה אותו יחד עם שאר הבאים לנסוע עוד באותו לילה לעיר מלמה. קהילת מלמה דאגה לארגן לפליטים אולם תפילה זוטר אשר היה שייך לאחת הכנסיות. הם כיסו בסדין את הצלב המחובר לקיר, והפכוהו לבית הכנסת. כל המתפללים יחד ברכו הגומל, וסבא כובד במפטיר יונה. לאחר יום הכיפורים הגיעו סבא וסבתא גם כן לטירנרפ, ושמחנו שוב לראותם בריאים ושלמים.

לאחר יום הכפורים התחלנו לבנות סוכה ממה שמצאנו, והכל הטו שכם להשתתף במצוות בניית הסוכה. בליל החג ישבנו בסוכה בחושך כיון שאי אפשר היה להשיג נרות וגם חוט חשמל לא היה בנמצא. באותה שנה לא הצלחנו להשיג את ארבעת המינים למצוות החג.

ביום הושענא רבא המשכנו לנוע למקום ושמו הלסיין (HELSJON) כ-50 ק"מ דרום מזרח לעיר הנמל גטבורג. שם באזור הררי מיוער בעצי אורן ועצי אשוח בין אגמים קטנים, ניצב על תילו בית הבראה ישן בפיסגת ההר.

הבית שהיה ברובו בנוי מעץ כמו כל בתי האזור, נהפך למעון פליטים דתיים מדנמרק. המנהלת הראשונה היתה בת דודה של אמא משטוקהולם (אני חושב שזו היתה הפעם הראשונה שהיא פגשה אותה), שמה היה רגנה אברשטיין - שירצקי. המעון היה מיועד לאחסן 150 נפש, אך למעשה היו שם במיוחד בשבתות ובחגים, כ-200 נפש. לרוב האנשים השהות היתה למספר שבועות בלבד. ובמקומם באו פליטים נוספים, רובם מבוגרים. במשך הזמן נעשה המקום למעין בית אבות לפליטים. המטבח עמד תחת ידה של המבשלת הידועה גב' אפלט, פליטה מגרמניה, אשר המסעדה הביתית שלה היתה לשם דבר בקופנהגן.

הקור באותו החורף היה קשה מנשא. הטמפרטורה הגיעה עד ל-30- (מינוס שלושים) מעלות צלסיוס. חושבני שזו הטמפרטורה הנמוכה ביותר ש"זכיתי" להכיר. השלג כיסה את כל הסביבה, קשה מאד היה לנוע בכבישים, ומזחלות השלג עשו את מיטב יכולתן לסייע לאפשרות תנועה.

באחד הערבים בקשו ממני לקיים מצוה באמצעות האופניים המשומשים שרכשתי מספר ימים אחר הגיענו לשבדיה.

המעשה שהיה כך היה. אשה אחת היתה חולה במצב קשה, ונזקקה לתרופה שנשלחה אליה בדחיפות ברכבת. היה צורך להגיע במהירות לרכבת ע"מ להביא משם את התרופה לאשה. משימה זו הוטלה עלי בשל היותי היחידי שבבעלותו אופניים.

¹⁰ הוא עצמו הגיע לדנמרק כחצי שנה לפני כ מהמבורג, שם הוא ניהל את הקהילה עד סופה; כאזרח דני הגרמנים נמנעו מלשלחו למחנות ההשמדה. הוא היה מורו של אבי ולכן לקחהו אבי להיות הכהן בפדיון הבן שלי.

נסעתי ששה ק"מ בחושך על גבי שלג, לתחנת הרכבת בהורד (HORRED), כאשר הטמפרטורה היתה 30- מעלות צלסיוס. ב"ה חזרתי בשלום עם התרופה בידי, ולאחר שהחולה השתמשה בה, הרגשתה הוטבה.

שני מאורעות משפחתיים זכורים לי מתקופת הלסיין (HELSJON). המאורע הראשון היה יום הולדתו ה-75 של סבא יצחק, ב-כ"א אייר תש"ד (מאי 44). ערכו לכבודו קבלת פנים חגיגית אליה הוזמנו הרבה אורחים מחוץ למקום בנוסף להרבה מתושבי המקום. הרבנים נאמו והוא קיבל במתנה גביע כסף עליו חרטו הקדשה בעברית.

מאורע זה היה צנוע לעומת המאורע השני, חתונת הזהב (50 שנה!) של סבא וסבתא. מאורע זה התקיים בראש חודש אדר תש"ה (מרס 45).

כבר השכמ בבוקר, בשעה שש, עמדו שני חזנים על יד דלת חדרם ושרו בליווי כליזמרים שנגנו בחצוצרות. הם ליוו את סבא וסבתא לבית הכנסת, שם נערכה תפילה חגיגית ולאחריה נתן הרב זאב (וול) יעקבזון דרשה לכבוד המאורע.

החדר של סבא וסבתא קושט בפרחים, ובמשך כל אותו היום באו הרבה אורחים מכל שבדיה אשר היו קשורים לענייני הטיפול בפליטים. בין האורחים בלטו הרב מרדכי מלכיאור¹², והחזנים גרובובסקי וגולדברג מביה"כ הגדול בקופנהגן.

שני הרבנים והחזן גרובובסקי היו שייכים למשרד הפליטים ע"י השגרירות הדנית בשטוקהולם, ששלח ג"כ את ה"ר הכל כדי לשמח את "החתן וכלה". החזן גולדברג הגיע מהעיר הקרובה גטבורג שם הוא תפקד כחזן בביה"כ האורטודוקסי.

בערב נערכה סעודה חגיגית ל-200 איש. סבא וסבתא ישבו תחת חופה, ואני עשיתי להם כובע ועטרה מניר כסף. בין מנה למנה היו דקלומים ושירה.

מאורע זה, אורגן ע"י מספר אנשים, אשר עשו מאמצים ע"מ שיצליח בצורה הטובה ביותר. מטרת הארוע היתה כדי לרומם את מצב רוחם של סבא וסבתא, ולהשכיח במעט את דאגתם לבתם ולנכדיהם אשר נמצאו באותה עת במחנה ריכוז טרזינשטאט (על מות חתנם כבר שמעו).

כפי שכבר ציינתי, דאג מרכז הפליטים ג"כ לצרכים הרוחניים של הפליטים שגרו בכל עברי שבדיה הארוכה. ולכן נשלחו הרבנים והחזנים לכל המקומות לעודד ולשמח את הפליטים.

כמו שכתבתי, חלק גדול מהצעירים עזבו את המעון מהר. גם הורי נסעו משם אחרי מספר שבועות, אבא קבל "עבודה" אצל סוחר בולים בעיר הלסינגבורג, לכן הם נסעו לעיר זו הנמצאת רק במרחק של 4 ק"מ מדנמרק מול הלסינגאר.

ה"עבודה" שאבא קיבל, היא למעשה סיפור המראה שהחיים כפליטים לא היו "מחול על שושנים". כשהגענו בשעה טובה לשבדיה קיבל אבא מכתב מחבר ותיק (לא יהודי) מהלסינגבורג, שהוא שמח מאוד לשמוע על הצלתינו, וצירף 200 כתרם שבדיים לעזרה, ע"מ להתגבר על הקשיים בתחילת השהות במקום החדש.

¹¹ זאת על פי ההלכה, שאם יהודי יצא מהמקום בו היה בכניסת השבת או החג, מרחק של אלפיים (2000) אמה (כקילומטר בערך), אסור לו לזוז ממקומו עד יציאת השבת או החג.

¹² סבי מאד העריץ את הרב מלכיאור בשל העובדה שהוא למד בבית המדרש לרבנים של הרב ע. הילדסהיימר בברלין, יחד עם דוד אברהם משה שנפל במלחמת העולם הראשונה. וכן בשל היותו דורש ומוסר שיעורים בשפה גרמנית רהוטה למרות היותו דני מובהק.

חודש אחר כך שלח החבר מכתב נוסף, בו הוא מציע לאבא עבודה כעוזר בחנות הבולים שלו. ברור שהורי שמחו מאוד, כי הרבה פליטים היו מבוטלים והסתובבו באפס מעשה. חיש מהר מצאו דירה קטנה של חדר וחצי מתחת לגג בקומה שניה עם שירותים בחצר. הם קנו כמה רהיטים משומשים וקצת כלי מטבח ואבא התחיל לעבוד במקצוע שלו כבולאי.

בסוף החודש, זמן קבלת המשכורת הראשונה, אמר לו החבר הטוב - מעסיקו: "עכשיו אני נותן לך משכורת של חצי חודש (-100 כתר) והחצי השני בחודש הבא, הרי נתתי לך כבר - 200 כתר". לאחר חודש, אבא היה ברחוב מובטל ומתוסכל יותר. מעתה עד סוף המלחמה ההורים חיו מהתמיכה שקבלו ממשרד הפליטים ע"י שגרירות דנמרק, וממה שנשאר מהירושה שאמא קבלה.

עבורינו, ילדי הפליטים, פתחו שני בתי ספר, אחד בלונד בדרום ואחד בגטבורג: לזה האחרון הלכתי בכיתה ט' (כיתה ד' חטיבת ביניים), עשיתי את בחינת חטיבת ביניים והמשכתי בכיתה א' של הגימנסיה במגמה שפות - מודרניות. בהתחלה בתחילת נובמבר 1943 הלכנו בבית הספר עממי שוודי, ואני זוכר טוב את השיעור הראשון. היה זה שיעור בהיסטוריה, והנושא היה "מרחץ הדמים" בשטוקהולם, בו המלך הדני קריסטיאן השני בשנת 1420 הרג 200 אצילים שוודים, ועל כן הם קוראים לו קריסטיאן העריץ. אנחנו, התלמידים מדנמרק (היינו כעשרה), ישבנו בשורות האחרונות בכיתה, וכל תלמידי הכיתה הסבו את פניהם כלפינו, כאילו שאנחנו היינו אשמים !

לאחר זמן קצר קבלנו כיתות משלנו בבנינים שונים שהעיריה ספקה לנו. בימים הראשונים למדנו ללא ספרים, אבל במשך הזמן קבלנו ספרים וחבורות מדנמרק (דרך נתיבות-ים חסויים) ובית ספרנו, בית הספר הדני בגטבורג, היה בית ספר רגיל כמעט כמו בדנמרק. המורים היו גם כן פליטים (חוץ מהמורה לשפה השוודית) אשר ברחו, או בגלל יהדותם או בגלל היותם אנשי מחתרת הדנית, שהיו ברשימה השחורה של הגרמנים. האוירה היתה לאומנית - דנית מובהקת, והעובדה שרובם היו יהודים כלל לא נלקחה בחשבון.

השקפתי היהודית - ארץ ישראלית, התחזקה בתקופה ההיא, והייתי די פעיל בתנועת הנוער הציוני בגטבורג. בין הפליטים מדנמרק הייתי היחיד, חושבני, בעל השקפה זו. הדבר נשמר כסוד, כיון שבחוגים הדנים, הציונות בזמן ההוא לא היתה מקובלת כלל. הכל חשבו רק על השיקום בדנמרק לאחר הניצחון על גרמניה.

התפללתי בבית הכנסת הקטן האורתודוקסי "המנין" ב - ANDRA LANGGATAN אנדרה לונגאטן, שם התקבלתי מאוד יפה והרגשתי כאחד מהם. סיבת הדבר היתה, כיון שסבא רבה שלי, ר' חיים צבי אברשטיין, היה בין מייסדי קהילה קטנה זו. הוא הגיע לשוודיה בשנות הששים במאה הקודמת מאזור סובלקי שבליטא, ומכיון שהקהילה בגטבורג היתה ליברלית (בית כנסת עם עוגב, מקהלה עם נשים גויות, תפילה בשוודית), הקימו היהודים ממזרח אירופה בית כנסת לפי מנהגם, כפי המסורת היהודית המקובלת. סבתה שרה גיטל אמה של אמי, נולדה בגטבורג, והיו מבין הזקנים כגון הגבאי אוסטרניסקי, שזכרו אותה.

הרושם שלי היה כאילו הגעתי לאיזה שמורת טבע מה"שטטל" במזרח אירופה. דברו שם לרוב יידיש (שפה שלא הכרתי) וקצת שוודית מקולקלת. היה שם רב ד"ר קאהלברג מהאללה שבגרמניה, פליט שרב העיר ד"ר לאב הוציאו משם. הוא למעשה גם כן היה ליברלי, אבל מה יהודי לא עושה בשביל הפרנסה ?, לכן הוא נהפך לרב "אורתודוקסי". הוא דרש בשוודית כיון שלא ידע יידיש, ובודאי

לא היו מניחים אותו לדבר דברי תורה בגרמנית. אני באתי ללמוד קצת אצלו בבית הכנסת, כיון שהיתה לנו שפה משותפת.

הבעל קורא, ר' אליהו פינקלשטיין היה יהודי חביב מאוד, אשר נתן לי לקרא בתורה מידי פעם. הוא היה השוחט בקהילה אשר עשה את מלאכת שחיטת העופות בהחבה, בחדר האמבטיה שבביתו. סיבת הדבר: השחיטה בשוודיה נאסרה, והשלטונות התירו שחיטת בהמה רק ע"י הרדמה.¹³ ר' פינקלשטיין ואשתו קבלו אותי כמו בן בית ולא ידעו גבול איך לכבד אותי. פעם הבאתי גם את סבתא, ושמתם היתה רבה, ובמיוחד כשהיא התחילה לנגן על הפסנתר.

אפשר לומר שהפליטים מדנמרק, גרמו להתעוררות בחיים היהודיים בשוודיה. בגטבורג, גבאי בית הכנסת הקטן "המנין", בשפת התפללים, שכרו את חזן ביהכ"נ של קופנהגן, החזן גולדברג, לעבור לפני התיבה, באופן קבוע. הדבר גרם שבשבתות ובחגים ביהכ"נ היה מלא, לא רק מיהודים יוצאי דנמרק, אלא גם מאלה שהיו רגילים ללכת ל"טמפל" הרפורמי, אשר התדלדל כתוצאה מכך.

כשאני כותב על ה"מנין", ששמו הרישמי היה "בית תפילה", אני נזכר לטובה ביהודי נחמד בשם מוזקנטר, אשר כשמו כן הוא - כליזמר. הוא הירבה להזמין אורחים לביתו, דבר אשר לא כל כך מצא חן בעיני אשתו באשה, אשר גם היא רצתה לקיים מצות הכנסת אורחים ללא ידיעת או התערבות בעלה. גם בבית הכנסת היא רצתה להעביר את המסר, מי שולט בביתה, ולכן כאשר גבאי בית הכנסת היה עורך עבור בעלה "מי שברך" בזכות המעשים הטובים שהוא עושה, עמדה אשתו בעזרת נשים וצעקה אל הגבאי שיברך גם אותה עבור מעשה הצדקה שהיא עושה ללא ידיעת בעלה.

בנין בית הכנסת עצמו היה לפני כן קולנוע שהיה בבעלותו של מוזקנטר, והוא כנראה מכר אותו לקהילה קטנה זו. אע"פ שהנוסח היה טיפוסי ליטאי ואורתודוקסי, היהודים חיו כמו רוב יהודי שבדיה אז, ו"א הם באו לביהכ"ס בשבתות וחגים, ואחר התפילה הלך כל אחד לחנותו או מפעלו. רק בודדים מהם היו שומרי שבת. בימי חול היה מנין בבוקר ובערב, אך יארצאייט היה לרוב רק בימי ראשון, בו היה זמן לשתות "לחיים", לאכול דג מלוח, ולשוחח מבלי שעול הפרנסה עומד על הראש.

בחג סוכות בנו סוכה בחצר ביהכ"נ ושם עשו קידוש, אך אף אחד לא העלה על דעתו לאכול שם את סעודתו. כשהזמין אותי מר מוזקנטר לסעודת חג בסוכה שלו על המרפסת שהיא היתה הסוכה הפרטית היחידה בעיר, בקשתי לאכול שם גם את כל הסעודה ולא רק לקדש. הוא חשב שאני אינני שפוי, אך בחוסר ברירה הביאו לי את כל הסעודה לסוכה בזמן שכל המשפחה סעדו בסלון ביתם. אני אמנם ישבתי עטוף במעיל וצעף, כך קיימתי מצות סוכה בגוטבורג בשנת תש"ה לפחות בסעודה אחת.

חדשיים אחר כך קרתה לי תאונת דרכים. רכבתי על האופנים בדרך למרכז העיר, ופתאום התקלקלו הבלמים כאשר הייתי בירידה חדה. אני פגעתי במשאית שחנתה בצד שמאל (הכיוון של נסיעות בשבדיה היה בצד שמאל). כתוצאה מכך נפצעתי בלסת ובשפתיים וקבלתי זעזוע מח קל. לאחר מכן היה עלי לשכב בבית חולים במשך שבוע ימים, בו זכיתי להרבה ביקורים. בנר הרביעי של חנוכה הייתי בבית והדלקתי לראשונה באותה שנה את נרות החנוכה (עם ברכת שהחיינו), כי בבית חולים לא איפשרו להדליק נרות.

¹³ בשר אשר נשחט בהרדמה, אכלנו בשוודיה לפי הוראת שעה של הרב פרנק זצ"ל מירושלים, אשר בדק את הענין והוברר לו שההרדמה אינה חזקה, ואילו הבהמה לא נשחטה מיד היתה מתעוררת.

כל הזמן באופן קבוע כתבתי להורי מידי שבוע, והשתדלתי גם לכתוב אפילו מבית החולים. אך למרות שנמנעתי כמובן מלספר להם על התאונה, בכל זאת הם שמעו על כך.

כאשר ברכתי ברכת הגומל בבית הכנסת, ישב שם יהודי מדנמרק, שלמחרת נסע להלסינבורג, שם הוא שאל את הורי על מה ברכתי ברכת הגומל. הורי שנבהלו מאד, טלפנו אלי, ואז נאלצתי לספר להם הכל. מאד הצטערתי על כך שהיהודי הזה לא מצא לנכון לשאול אותי אישית, ולא לערב את הורי בענין, שהרי לא חסרו להם צרות בחיי היום יום בגלות שבדיה.

בחודשיים האחרונים שלי בשבדיה, קבלתי עבודה מעניינת בבית הכנסת: לכתוב את פנקס היארצייטים של הקהילה באותיות סת"ם וגם שלט מסביב נרות הזכרון במילים: "ונאמן אתה להחיות מתים". הם שלמו לי יפה וכך השארתי ליהודים הנחמדים האלה מזכרת ממני.

בתקופת הלימודים שלי בגטבורג גרתי בתחילה אצל משפחת רוק, להם היה כבר נער יהודי פליט מאוסטריה בשם אדי גרטלר. לבעלת הבית היה לב טוב וחם, וכדי לא להשאיר בית ריק אחרי שחתנו את ילדיהם, היא מצאה לנכון לאמץ ילדים אחרים. הרצון שלה היה גדול יותר מכחה, לכן אחרי חופשת הקיץ 1944 עברתי לגור אצל משפחת נוסל. בעל המשפחה שנפטר באותה שנה היה שוחט של הקהילה. גם שם מצאתי בית חם מאד מסור ונאמן למסורת. דבר זה התבטא גם במטבח, שם הכרתי את כל מאכלי מזרח - אירופה. הבית היה תמיד פתוח לאורחים.

חוץ מהאורח הקבוע, החזן בבית הכנסת הגדול הרפורמי, אלברכט יונס, שהוא עצמו בא מבית דתי מדרום גרמניה, היו באים אנשים חשובים לסעודות שבת, בדרך כלל אורחים מחוץ לעיר, כי לא היו מקומות רבים בעיר שם היה אפשר לאכול.

אפילו רב העיר ד"ר לאב היה אורח רצוי, כי בביתו היתה עקרת בית גויה (הוא לא היה נשוי) שבודאי לא היתה בקיאה במטבח כשר ויהודי. את תשלומי האש"ל שלי שילמה בתחילה הקהילה היהודית ואח"כ משרד הפליטים שע"י השגרירות הדנית בשטוקהולם¹⁴. אני קיימתי קשר עם המשפחות האומנות שלי, שנים רבות לאחר מכן.

שחרור דנמרק ארע בליל שבת 4 במאי 1945. המאורע נחוג ברחובות גטבורג לפי כל כללי השמחה. אנשים באו וחבקו ונשקו אותנו. דגלים של ארצות סקנדינביה ושל בעלות הברית, אשר הביאו את הנצחון, נשאו על הבנינים, ומסיבות שמחה התקיימו בכל מקום. גם עבורי עשו מסיבות פרידה עם נאומים החלפת מתנות ושיר באידיש שאני כתבתי כאות תודה לגב' נוסל.

2. אחר המלחמה

הנסיעה חזרה לדנמרק, מספר שבועות לאחר שחרורה מעול הגרמנים, היתה מאורגנת היטב. אני הגעתי לקופנהגן יומיים לפני הורי.

המדינה במשך קצת פחות משנתיים שנעדרנו ממנה השתנתה לגמרי. דנמרק נהפכה למדינה עניה, והכל היה בצמצום. היו חסרות דירות, ולכן לא יכולנו לקבל בחזרה את דירתנו היפה. כל המטלטלים שמלאו את דירתנו בת ארבעת החדרים, הועברו לאיזה צריף על חוף הים בדרומה של קופנהגן, לגרווה סטרנד (GREVE STRAND) על ידי מר אנדרסן שעזר לנו כל כך בעת צרה.

¹⁴ החוב של השגרירות כלפי ממשלת שבדיה, נמחק על ידי כג'סטסה לדנמרק לאחר המלחמה.

פעולה זו נעשתה מיד לאחר בריחתנו, אע"פ ששכר הדירה שלנו שולם שלושה חדשים מראש. חלק הארי של המטלטלים השתמר באמת בלי פגע: רהיטים, ספרים, חרסינה, סכומי"ם, כלי מטבח, תמונות ועוד. אך בכל זאת מספר פריטי ערך נעלמו (דברי כסף שקיבלתי לבר מצוה), גם שרפו כמה דברים בתנור (כמו קערת הסדר מעץ עם אותיות עבריות שאני עשיתי). בין ספרי הקודש היו כמה שטופלו ע"י עכברים.

לעומת זאת, העביר מר אנדרסן את כל מלאי הבולים ז"א שלושה ארונות מלאים (אבא היה שוכר בולים בסיטונות) אליו הביתה, וחלק הוא גם מכר לשוכרים אחרים במחיר מוזל. נכרי זה היה למעשה משוכנע שאנחנו אף פעם לא נחזור. לחברים הוא מתבטא כך: "היהודים הם עם נודד, לכן הם לא יחזרו לדנמרק", אנחנו אפילו קיבלנו מידע שהוא הלך לבנק שלנו על מנת לקבל את המפתח לכספת. כמוכן שבקשתו נענתה בשלילה.

אבל המקרה שלנו היה בהחלט יוצא מן הכלל, כי רוב רובם של החוזרים משבדיה קבלו את דירותיהם בחזרה עם כל תכולתם, ועל זה צריך להודות לעם הדני, שכל כך דאג לרכוש של שכניהם היהודים, ללא דאגה על הסכנה שהיתה יכולה להיות נשקפת לחייהם.

בנוסף לעובדה שהיינו ללא קורת גג, עוד גורם אחר הקשה עלינו את תקופתינו הראשונה לאחר החזרה לדנמרק. מיד עם השחרור מעול הגרמנים החליטה הממשלה לעקל כל רכוש גרמני ויפני, לכן חשבון הבנק והכספת של אבא שמוצאו מגרמניה, היו סגורים.

זה היה מוזר. הגרמנים שללו מאיתנו את האזרחות הגרמנית ב 1942, אבל לגבי השלטון הדני היינו גרמנים עדיין. גם העובדה שאמא היתה דנית מלידה לא שכנעה את פקידי ממשלת דנמרק. היינו צריכים לעבור את כל המנגנון הבירוקרטי עד שלבסוף חקקו תקנות מיוחדות אשר הבדילו בין יהודים ולא יהודים ממוצא גרמני. עברנו תקופה קשה עם אמצעים דלים. אבא קבל התמוטטות עצבים והיה מאושפז זמן רב בבתי חולים לסרוגין.

בינתיים מצאנו איזו דירה בת שני חדרים קטנים: לא היה מקום לכל הרהיטים, לכן אחסנו אותם בחצי חדר ע"י הדירה. אבא, שתמיד נחשב כמומחה בתחום הבולאות הסקנדינבי, קבל עבודה כעוזר פקיד בחברת מסחר בולים של האחים בקסגורד, אשר היו ידידיו הוותיקים. הם היו גם מבין אלה שקנו מהמלאי של אבא אצל אנדרסן, כאשר סברו לתומם שאבא מכר לו את הכל. דבר זה, שהאחים בקסגורד לקחו את אבא לעבוד אצלם, היה פיצוי קטן עבור כל מה שקרה עם המלאי הגדול של אוסף הבולים בזמן שהיינו בשוודיה, כך ראתה זאת אמא.

לאחר שנתיים מצאנו דירה גדולה יותר, בבורגרגדה (BORGERGADE), ברובע שעמד להחרס בקרוב. היתה זו דירה בת ארבע חדרים, אך כיון שהמקום היה בשכונת העוני, עם כל המשתמע מכך, אמא לא שקטה עד שהצליחה למצא דירה מכובדת. כמדומני שזה היה בשנת 1950, אז עברנו לגור בריגנסגדה 5 (RIGENSGADE). הפעם זה היה בקרבת גן המלך, במרחק של 10 דקות הליכה לבית כנסת הגדול.¹⁵

סבא וסבתא גרו אחרי המלחמה בדירה בת שני חדרים עם מטבח ומרפסת כאשר הקהילה קבלה בחזרה את מושב הזקנים שלה לאחר שיפוץ, ע"י מרכז הקהילה בניקונגסגדה 10 (NY)

¹⁵ ההורים גרו שם עד שנת 1970. בשנה זו אמא נפטרה בתאריך ח' אדר ב' תש"ל באופן פתאומי, כאשר היא ביקרה בארץ לרגל שמחת בר המצוה של בני יצחק מרדכי נ"י, ואבא המשיך לגור שם עד שנת 1973, אז עבר לגור בבית אבות "מאירס מינדה" (מזכרת מאיר - MEYERS MINDE) ע"י ביהכ"נ הגדול בקריסטלגדה. לאחר חמש שנים, לקראת פסח תשל"ח הוא החליט לעלות ארצה והוא נפטר כאן בל"ג בעומר באותה שנה.

KONGENSGADE). סבא נפטר שם בתאריך ה' אייר שנת תש"ט 1949, וסבתא נפטרה בתאריך ט' מרחשון בשנת תשט"ו 1955.

את האזרחות הדנית קבלנו רק בשנים 1950-51, 15 שנה מזמן ההגירה לשם באוקטובר 1935, כפי שהחוק הדני קבע. למרות שאמא היתה ילידת דנמרק.

ח. המשך לימודי

אחר חופשת הקיץ 1945 התחלתי ללמוד בפרדריקסברג גימנזיום (FREDERIKSBERG GYMNASIUM), כתה ב' שפות - מודרניות. הרמה שם היתה גבוהה מאד, וחיש מהר נוכחתי לדעת שמה שלמדתי בשוודיה לקה בחסר. לכן לא יכלתי לעלות כתה בקיץ 1946. עברתי לסטאטנס סטודנטרקורסוס (STATENS STUDENTERKURSUS), הקורס הממשלתי לבגרות. שם עשיתי את הבגרות, ויכלתי לחבוש את כובע הבגרות הדני בכבוד על ראשי. זה היה בקיץ 1948. הגעתי לזה על אף שלא הלכתי לבית הספר בשבת או חג אף פעם. גם שם היה לי חבר גוי (TAGE TOGERSEN) שכל שבוע הודיע לי על גבי גלויה מהם שיעורי הבית שיש להכין ליום שני. הוא שלח את הגלויה בשבת בצהרים ולאחר מספר שעות היא כבר היתה אצלי.

עלי להוסיף שלא ימי ז"ל היתה זכות גדולה על כך שגמרתי את הבגרות. בסוף שנת 1947 התארגנה קבוצת צעירים היהודים בשם "קדימה", במטרה לעלות עם האניה "אקסודוס" לארץ ישראל. איש הקשר שלי היה דוד סומפולינסקי, אז ד"ר ווטרינר. הוא דאג לסדר לי את הניירות הנצרכים. בשלב מסוים, אמא שמעה על כך, היא הלכה עמי לביתו ונזפה בו (נתנה לו "משברך"). בזה נגנז לעת עתה חלומי על ציון. המשכתי ללמוד לבגרות, ובזמני הפנוי (די מעט) הייתי פעיל בצעירי מזרחי. כמו כן פעלתי במשרד פלסטינה שאז (אחרי 29 בנובמבר 1947) התחיל להוציא עיתון בשם "פלסטינה פוסט". היה זה תרגום החדשות שהגיעו מלונדון לדנית ע"י חברי צעירי מזרחי שהיוו את רוב המערכת. תפקידי היה לשרטט את מפות אזורי הקרב במלחמת העצמאות. כך למדתי להכיר את הארץ ובמיוחד את ירושלים. עם קום המדינה הוחלף שם העיתון ל"ישראל", ובאותה שנה נבחרתי ליו"ר צעירי מזרחי בקופנהגן.

לאחר שסיימתי את מבחני הבגרות, ניסיתי להתקבל לביה"ס לספרנות (מכון אוניברסיטאי), אך מכיון שלא היו מוכנים לשחרר אותי מלמודים בשבתות וחגים, נאלצתי ללכת לשר החנוך הסוציאלי-דמוקרטי, הרטוויג-פריש, שקיבל אותי יפה במשרדו, ולבקש עזרתו בענין זה. הוא הקשיב בהתעניינות לבקשתי, אך הוא הציע לי לוותר על לימודי בקופנהגן, ולחילופין, לנסוע למדינת ישראל אשר זה עתה הוקמה, כי שם אפשר לקיים את כל מצוות הדת היהודית. עצתו בדיוק התאימה להשקפתי (ולא כל כך להשקפת הורי), והיא למעשה הורתה לי את המשך הדרך, אך על מנת להיות לתועלת בישראל, ראיתי צורך חשוב להגיע עם מקצוע.

כאן עלי להוסיף, שבמשך כל תקופת הלימודים התיכוניים, הלכתי לשיעורי מלאכת-עץ במתנ"ס של עיריית קופנהגן פעמיים בשבוע בשעות ערב, כי מקטנות אהבתי להתעסק בעבודות-יד. אמנם גם אהבתי לקרוא ספרים ולסדר אותם (הצעדים הראשונים בספרנות למדנו במקצוע בתיכון), אבל לא

רציתי לבנות על זה, כיון שלא ראיתי בזה משהו קונקרטי המתאים לישראל, ובמיוחד כאשר לא ידעתי עברית.

ההצעה שהוציאה אותי מהמבוי הסתום, בו שקעתי בו באותו הזמן, באה מחברי שלמה כצנשטיין. הוא קרא מודעה בעיתון יהודי משווייץ, על פתיחת מכון הכשרת מורים מקצועיים של אורט בג'נבה. פנינו אליהם בכתב וקבלנו תשובה מעודדת. בזה נקבע למעשה עתידי. לאחר חודשיים של התכתבות יכולנו לעלות לרכבת. היה זה בסוף ינואר 1949. הגענו ביום ששי לג'נבה, נשארנו בעיר ביום השבת. התפללנו בשטיבל (בית הכנסת) חסידי, ואכלנו במסעדה כשרה של פויארוורקר מול תחנת הרכבת (באותה מסעדה, סבא יצחק התארח כ-50 שנה קודם לכן). ביום ראשון התחלנו את לימודינו במכון באניר (ANIERES). שם למדתי עד קיץ 1953 כולל ששה חודשי סטאג' בג'נבה. עברתי כל הבחינות בהצלחה ונהייתי מורה מדרך לנגרות. עבודת גמר שלי (בצרפתית) היתה על סגנון ארון הקודש. באוקטובר 1953 נשלחתי לאירן ללמד בבתי הספר של אורט בטהרן ובשירז. בשירז הכרתי את אשתי, אז תלמידת בית ספר בו לימדתי, אחות לתלמיד שלי. ההכרות נעשתה בהשתדלות של מנהל בית הספר מר נסר ניסניאן. החתונה התקיימה בל"ג בעומר תשט"ז. שני בני נולדו באירן, יצחק בשירז ויעקב בטהרן.

ט. אחרית דבר

ב 14 יולי 1958 (תמוז תשי"ח) עזבנו את אירן, בתחילה לשווייץ ומשם לדנמרק. ב-14 אוגוסט עלינו על המטוס לכיוון ארץ ישראל, עם חניית ביניים של שעות ספורות בציריך. בבוקרו של יום ה' הגענו ללוד. למחרת כבר קבלתי עבודה במשרד החינוך, וב 1 בספטמבר 1958 התחלתי ללמד בעיר אשקלון בבית הספר "רמב"ם" שמנהלו היה הרב מרדכי רוזמן ז"ל, ידיד ותיק של סבי יצחק. באשקלון גרנו שבע שנים, שם נולדה בתנו שולמית. בין השנים תשי"ט - תשל"א (71 - 59) לימדתי בקיבוץ גת (שנה), ובקיבוץ חפץ חיים (10 שנים), ובמקביל גם בגדרה, וכן בביה"ס האזורי ביד בנימין (שנה אחת בלבד, 1967). במושב יסודות (3 שנים, תשכ"ח - תשל"א), ואח"כ בבני עיי"ש (3 שנים). בשנת תשכ"ו עברנו לראשון לציון, ורק בשנת תשל"ב התחלתי לעבוד בעיר מגורי. כאן לימדתי ג"כ במספר בתי ספר עממיים ובחטיבת ביניים הדתית. בראשל"צ נולדה בת זקונינו - שרונה. ב"ה הילדים התחתנו ונולדו לנו נכדים נ"י. בהגיעי לגיל 60, לאחר 35 שנות עבודה כמורה מלאכה, החלטתי לצאת לגמלאות. והנה מצאתי פנאי עבור הרבה דברים שלא הספקתי לעשות עד עתה, כמו למשל לכתוב את זכרונותי.

ובא לציון גואל בב"א

ניסן תשנ"ט

ראשון לציון

אברהם משה הילדסהיים